

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Τὰ κατωτέρω σημειώματα εἶναι προϊόν τῆς μελέτης τῶν πραγματειῶν τοῦ Ἰωάννου Καραγιαννοπούλου, τὰς ὁποίας ἐμελέτησα ὡς εἰσηγητῆς διὰ τὴν κρίσιν τῶν ὑποψηφίων εἰς τὴν ἔδραν τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ ἀνωτέρω εἶχεν ὑποβάλει ὑποψηφιότητα. Ἐπειδὴ δὲ τὰ συμπεράσματα, εἰς τὰ ὁποῖα κατέληξα, εἶναι διάφορα πρὸς τὰ τοῦ συγγραφέως, ἀπεφάσισα νὰ τὰ δημοσιεύσω ἀνεξαρτήτως τῆς ἐνδεχομένης δημοσιεύσεως τῆς εἰσηγήσεώς μου, διότι πιστεύω ὅτι συμβάλλουν εἰς τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας, τὴν ὁποίαν παραβιάζουν αἱ ἐν λόγῳ πραγματεῖαι.

Α'.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΜΕΓΑΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΔΑΤΡΕΙΑ

Εἰς τὴν πραγματεῖαν αὐτὴν¹ ὁ Καραγιαννόπουλος στρέφεται κυρίως ἐναντίον τῆς γνώμης τοῦ Preger, ὁ ὅποιος, λαμβάνων ἀφορμὴν ἐκ τῶν παραδιδόμενων περὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου στηθέντος ἐν τῇ Φόρῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ πορφυροῦ χίονος ἀνδριάντος αὐτοῦ, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «ὁ αὐτοκράτωρ, ὁ ὅποιος εἶχε κατανοήσει τὴν κοσμοϊστορικὴν σημασίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τόσον ὀλίγον ὁ ἴδιος ἦτο Χριστιανός, ὥστε πέντε ἔτη μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Νικαίας, εἰς τὴν ὁποίαν προήδρευεν, ἀφήκε νὰ παρασταθῇ ὁ ἴδιος ὡς Ἥλιος... πολλοὶ δὲ χριστιανοί, ἐν οἷς καὶ αὐτοκράτορες, δὲν διστάζουν νὰ λατρεύσουν τὸν ἀνδριάντα ἀνθρώπου, ὅστις ἀπεθέωσεν ἑαυτόν.»²

Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Preger, τὴν ὁποίαν ἐδέχθησαν καὶ πολλοὶ τῶν νεωτέρων ἱστορικῶν, θεωρεῖ ὁ Κ. ὡς ἀντίθετον πρὸς τὴν γνωστὴν πολιτικὴν τοῦ Κωνσταντίνου, ἣτις ἀπὸ τοῦ 324 ἀπομακρύνεται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τῆς εἰδωλολατρίας καὶ προσεγγίζει πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, καταλήγει δ' εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ γνώμη ἀποτελεῖ «παράδοξον». Ἐὰν δὲ τὸ «παράδοξον» τοῦτο ἐδέχθησαν καὶ ἄλλοι ἐπιστήμο-

¹ Konstantin der Grosse und der Kaiserkult, ἐν *Historia, Zeitschr. für alte Geschichte* 5 (1956) 341-357.

² *Th. Preger, Konstantinos - Helios*, ἐν *Hermes* 36 (1901) 469.

νες, τούτο οφείλεται εις τὸ ὅτι δὲν ἤλεγξαν αὐτό, ἔτοιμοι νὰ κάμουν καὶ ἀναχρονισμούς¹. Διὰ νὰ ἀποδείξῃ δὲ τὸν ἰσχυρισμὸν του, ἐπιχειρεῖ τὸν κριτικὸν ἔλεγχον τῶν πηγῶν, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ὁ Preger διὰ νὰ καταλήξῃ εἰς τὰ συμπεράσματά του 1) περὶ τῆς ταυτίσεως τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Ἡλίον εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ κίονος ἀνδριάντα καὶ 2) περὶ τῆς ὑπὸ τῶν χριστιανῶν ἀποδόσεως λατρείας εἰς τὸν θεὸν Κωνσταντῖνον Ἡλίον.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Preger δὲν θεοποιεῖται ἐκ τῶν πηγῶν. Εἰς ταύτας γίνεται λόγος εἴτε δι' ἀνδριάντα τοῦ αὐτοκράτορος ἀνευ ἀκριβεστεροῦ καθορισμοῦ εἴτε δι' ἀγάλμα τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸ ὅποσον οὗτος μετεσκεύασεν εἰς Ἱδίον. Ὁ Preger, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ συμπέρασμά του, ἐστηρίχθη εἰς τὰ ἀκόλουθα τεκμήρια· 1) εἰς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ἡουχίου τοῦ Μιλησίου περὶ τοῦ πορφυροῦ κίονος, «ἐφ' οὐπερ ἰδρῦσθαι Κωνσταντῖνον ὀρώμεν δίκην Ἡλίου προλάμποντα τοῖς πολίταις.»² 2) εἰς τὴν πληροφορίαν τοῦ Μαλάλα (Γ' αἰῶν) ὅτι «ἐπάνω τοῦ αὐτοῦ κίονος ἑαυτῷ ἔστησεν ἀνδριάντα, ἔχοντα ἐν τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ ἀκτῖνας ἐπτά.»³ καὶ 3) εἰς τὴν πληροφορίαν τοῦ Θεοφάνους (Θ' αἰῶν)⁴, ὅτι ὁ ἀνδριὰς ἔφερεν εἰς τὴν χεῖρα σφαῖραν. Ἡ ὑδρόγειος σφαῖρα καὶ ὁ ἀκτινωτὸς στέφανος δεικνύουσιν σαφῶς ὅτι πρόκειται περὶ ἀγάλματος τοῦ Ἡλίου.

Ὡς πρὸς τὸ πρῶτον τεκμήριον ὁ Κ. παρατηρεῖ ὅτι ἡ φράσις τοῦ Ἡουχίου δὲν ἀποδεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ ταυτίσεως τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Ἡλίον. Πιθανῶς πρόκειται περὶ ῥητορικῆς ἐκφράσεως διὰ τὴν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν ἔκαμνεν εἰς τοὺς θεατὰς ὁ ἀνδριὰς, ὅταν ἐπιπτον ἐπ' αὐτοῦ αἱ ἀκτῖνες τοῦ ἀνατέλλοντος ἡλίου. Ὁ Preger, διὰ νὰ στηρίξῃ τὴν γνώμην του, προσφεύγει εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Λέοντος τοῦ Γραμματικοῦ (ΙΑ' αἰῶν), ὅστις ἀναφέρει ὅτι ὁ ἀνδριὰς ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴν «Κωνσταντίνῳ λάμποντι ἡλίου δίκην»⁵. Ὁ Κ. ἀκολουθῶν τὸν Vogt, ἀκολουθοῦντα τὸν Frolov, παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ δὲν ἔχει τὸν τύπον τῆς ἀναθηματικῆς ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς, πλὴν δὲ τούτου εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι εἰς λατινικὴν γλῶσσαν. Ἐπειτα ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων, τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ροδίου

¹ Σελ. 348 κέ.

² *Scriptores Originum Constantinopolitarum*, Ed. Th. Preger, 17, 13. Ἐφεξῆς OC.

³ Βόνν. 312, 12.

⁴ Ἐκδ. de Boor 126, 2.

⁵ Λέων Γραμματικός, Βόνν. 87, 17.

(Γ' αἰών)¹, τοῦ Κεδρηνοῦ² καὶ τοῦ Νικηφόρου τοῦ Καλλίστου³ ἀναφέρονται ἄλλαι ἐπιγραφαὶ χριστιανικοῦ περιεχομένου⁴.

Ὡς πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Μαλάλα μνημονευομένας ἀκτῖνας παρατηρεῖται οὐδεμία παλαιότερα ἢ σύγχρονος πρὸς τὸν συγγραφέα πηγὴ ἀναφέρει αὐτάς. Τὸ Πασχάλιον χρονικὸν καὶ ὁ Γεώργιος Μοναχὸς ἀναφέρουν μὲν ταύτας, ἀλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι κοινὴ πηγὴ ἀμφοτέρων εἶναι ὁ Μαλάλας. Ἐπίσης ὁ Λέων ὁ Γραμματικὸς ἀναφέρει ἀκτῖνας, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἀσαφῆ⁵. Τὰ Πάτρια (Γ' - ΙΑ' αἰών)⁶ ἀναφέρουν ὅτι ὁ ἀνδριάς ἔφερον «ἐν τῇ κεφαλῇ ἡλίου ἐκ τῶν τοῦ Χριστοῦ δίκην ἀκτίνων», πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Ζωναρᾶς⁷, ἡ δὲ Ἄννα, ἡ ὁποία περιγράφει τὸν καταπεσόντα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀνδριάντα, οὐδένα λόγον κάμνει περὶ ἀκτίνων⁸. Ἀλλὰ καὶ οὐδεμία ἄλλη τῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἀναφέρουν τὴν πτώσιν τῆς λόγχης ἢ τῆς σφαίρας ἢ μέρους τοῦ κίονος, ἀναφέρει πτώσιν τῶν ἀκτίνων.

Τὰς πληροφορίας τῶν Πατρῶν καὶ τοῦ Ζωναρᾶ περὶ ἐμπήξεως τῶν ἡλίων εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνδριάντος σχετίζει πρὸς πληροφορίας παλαιότερων πηγῶν περὶ τοῦ διαδήματος τοῦ Κωνσταντίνου. Οὕτως ὁ Ἀμβρόσιος⁹ ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἑλένη ἀπέστειλε πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον διάδημα ἐκ πολυτίμων λίθων, τὸ ὁποῖον ἔφερον ἐμβεβλημένους ἡλίου τοῦ σταυροῦ. Τὸν Ἀμβρόσιον κατὰ τὸν Κ. ἀκολουθοῦν ὁ Σωκράτης καὶ ἄλλαι πηγαί¹⁰. Ἀνεξαρτήτως τῶν δυσκολιῶν, τὰς ὁποίας παρουσιάζει τὸ πρόβλημα τῆς εὐρέσεως τοῦ Σταυροῦ, συμφώνως πρὸς τὰς ἀνωτέρω πληροφορίας, αἱ ὑποτιθέμεναι ἀκτῖνες τοῦ ἀνδριάντος πράγματι οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ μετάλλιναι ἐπίχρυσοι πλάκες, αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευον διὰ

¹ Κωνσταντῖνος Ῥόδιος, ἐκδ. Ἐ. Legrand, ἐν Rev. d. Éd. Gr. 9 (1896) 38, στ. 71.

² Περὶ τοῦ Κεδρηνοῦ ὀρθῶς παρατηρεῖται ὅτι ἀκολουθεῖ διττὴν παράδοσιν. Ἐν 518, 1 κέ. ἀκολουθεῖ τὸν Λέοντα τὸν Γραμματικόν, ἐν δὲ 564, 22 Κωνσταντῖνον τὸν Ῥόδιον.

³ MSG 145, 1325.

⁴ Οὐσιαστικῶς πρόκειται περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, τὴν ὁποῖαν οἱ συγγραφεῖς ἢ ἡ χειρόγραφος παράδοσις ἠλλοίωσαν ἢ ἐπέτεμον.

⁵ Βόνν. 87, 15 κέ. «Ἰδρύσατο δὲ ἐπάνω αὐτοῦ ἀνδριάντα ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ, ἐπιγράφας διὰ τὰς ἐν αὐτῷ ἀκτῖνας «Κωνσταντῖνῳ λάμποντι ἡλίου δίκην», ὅς ἦν μὲν ἔργον Φειδίου, ἤχθη δὲ εἰς Ἀθηνῶν».

⁶ OC 174, 10.

⁷ Βόνν. III, 18, 2.

⁸ XII, 4, 5 (Βόνν. II 149 κέ.). D. Lathoud, La consécration et la dédicace de Constantinople, ἐν Échos d'Orient 27 (1924) 307.

⁹ MSL 16, 1465.

¹⁰ MSG 17, 120. Θεοφάνης ἐκδ. de Boor 26, 23.

τὸν σχηματισμὸν τοῦ ἰδιορρόθμου διαδήματος τοῦ αὐτοκράτορος. Τὸ πρᾶγμα σαφηνίζεται ἐκ τῆς ἐν Ναϊσσῶ εὐρεθείσης κεφαλῆς τοῦ Κωνσταντίνου, ἢ ὁποία φέρει στέφανον ἐκ λίθων πολυτίμων, ὅστις ὁμοιάζει καταπληκτικῶς πρὸς ἀκτινωτὸν.

Ὁ Κ. ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐξετάζει καὶ τὸ πρόβλημα, ἂν ὁ ἀνδριὰς ἐστήθη ἀμετάβλητος ἢ ἀντικατεστάθη ἢ κεφαλὴ διὰ τῆς τοῦ Κωνσταντίνου. Ὁ Pregel δέχεται τὸ πρῶτον, ὁ Burckhardt τὸ δεύτερον. Ἡ δευτέρα ἐκδοχὴ ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς α) τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Κωνσταντίνος καὶ εἰς ἄλλους ἀνδριάντας ἐπέφερε μεταβολάς¹, καὶ β) τὴν πληροφορίαν τοῦ Τζέτζη, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἢ κεφαλῆ τοῦ ἀνδριάντος ἐφυλάσσετο εἰς τὸ παλάτιον². Ὁ Pregel πιστεύει ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Τζέτζη μνημονευομένη κεφαλὴ εἶναι ἢ ἀρχικὴ τοῦ ἀνδριάντος, ἢ ὁποία κατὰ τὴν πτώσιν ἔμεινεν ἄθικτος. Εἶναι ὁμοίως ἀμφίβολον ἂν ἦτο δυνατόν νὰ μείνῃ ἄθικτος πίπτουσα ἐξ ὕψους τεσσαράκοντα μέτρων.

Ἡ θεωρία τοῦ Pregel παρουσιάζει κατὰ τὸν Κ. καὶ ἄλλην δυσκολίαν. Ὁ Μαλάλας πλὴν τῶν ἀκτίων ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸν σεισμὸν τοῦ 554 ἐν Κωνσταντινουπόλει ἔπεσεν ἢ λόγχη, ἣν ἐκράτει ὁ ἀνδριὰς, ὁ ἐν τῷ Φόρω Κωνσταντίνου³. Ἄλλ' ὁ Ἥλιος οὐδέποτε εἰκονίζετο μὲ λόγχην. Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν ἢ ὅτι ὁ ἀνδριὰς ἀρχικῶς δὲν παρίστανε τὸν Ἥλιον ἢ ὅτι ὑπέστη συμπληρώσεις καὶ μεταβολάς. Ἄλλ' οὔτε ἢ μία οὔτε ἢ ἄλλη περιπτώσεις συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἠθέλησε νὰ ταυτίσῃ ἑαυτὸν πρὸς τὸν Ἥλιον, ἀλλὰ τοῦναντίον ὅτι προσεπάθησεν ἀκριβῶς νὰ πράξῃ τὸ ἀντίθετον.

Ἄλλὰ καὶ τὸ τεκμήριον τῆς σφαίρας, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὁ Pregel στηρίζει τὴν γνώμην του, δὲν εἶναι κατὰ τὸν Κ. ἀσφαλές. Ταύτην ἀναφέρει τὸ πρῶτον ὁ Θεοφάνης⁴, ὅστις ἀπέχει πέντε αἰῶνας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἀνδριάντος. Αἱ ἄλλαι πηγαὶ οὐδὲν περὶ αὐτῆς γνωρίζουν. Τὴν σφαῖραν μετὰ τὸν Θεοφάνη μνημονεύει ἢ Ἄννα⁵. Ὁ Νικηφόρος ὀνομάζει τὴν σφαῖραν χρυσοῦν, φέρουσαν σταυρὸν⁶. Ὁ Pregel παρακάμπτει τὴν δυσκολίαν δεχόμενος ὅτι ὁ σταυρὸς εἶναι μεταγενεστέρα προσθήκη. Τοῦτο

¹ Ζώσιμος II, 31 (Βόνν. 97, 15). Περὶ τῆς κατὰ τοὺς ῥωμαϊκοὺς χρόνους συνηθείας, νὰ μεταγράφωσι παλαιοὺς ἀνδριάντας εἰς ὄνομα ζώντων, τοὺς ὁποίους ἤθελον νὰ κολακεύσωσι, βλέπε ὅσα ἔγραψεν ὁ Κοραῆς ἐν Ἐτάκτοις (τόμ. Γ', Χιακῆς ἀρχαιολογίας β' ἡμ. σ. 171), ὁπενθυμίζων καὶ τὸ παροιμιώδες «Τὸ μὲν ἐπίγραμμα ῥωμαῖζει, ὁ δ' ἀνδριὰς ἑλληνίζει».

² Χιλιάδες VIII, στ. 333 κέ.

³ Βόνν. 487, 2. Πρβ. Θεοφάνη de Boor 222, 28.

⁴ 126, 2.

⁵ Ἔ. ἀ.

⁶ MSG 145, 1365.

εἶναι ὀρθόν. Ἐπιπλέον, διὰ τὴν ἀπόκλισην τῆς σφαίρας νὰ μὴ εἶναι νεωτέρα προσθήκη; Κατὰ ταῦτα τὰ τεκμήρια τοῦ Pregel δὲν εἶναι ἀμάχητα καὶ ἀνώτερα πάσης κριτικῆς.

Ὡς πρὸς τὸ δεῦτερον μέρος τῆς θεωρίας τοῦ Pregel, καθ' ἣν ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέβη ὑποκείμενον λατρείας τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων του, ὁ Κ. παρατηρεῖ ὅτι τὰ τεκμήρια, ἐπὶ τῶν ἐποίων οὗτος ἐστηρίχθη εἶναι τὰ ἀκόλουθα: α) ἡ πληροφορία τῶν Συντόμων Χρονικῶν Παραστάσεων¹, β) ἡ πληροφορία Θεοδωρήτου τοῦ Κύρου², γ) ἡ ὑπὸ τοῦ Φωτίου μνημονευομένη πληροφορία τοῦ Φιλοστοργίου, καθ' ἣν οἱ χριστιανοὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Κωνσταντίνου, τὴν ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ κίονος ἱσταμένην, «θυσίαις ἱλάσκοντο καὶ λυχνοκαΐαις καὶ θυμιάμασι ἐτίμων καὶ εὐχὰς προσῆγον ὡς Θεῷ καὶ ἀποτροπαίους ἰκετηρίας τῶν δεινῶν ἐπετέλουν»³.

Ὡς πρὸς τὰ τεκμήρια ταῦτα παρατηρεῖ α) ὅτι αἱ εἰδήσεις τῶν Παραστάσεων εἶναι τόσοσιν συγκεχυμέναι, ὥστε εἶναι ἀμφίβολον «ἂν ἡ στήλη ἢ ἐν τῷ Φόρφῳ», ἢ ὅποια ἐτιμάτο ὡς Τύχη τῆς πόλεως καὶ ἢ ὅποια μετεφέρετο εἰς τὸν Φόρον ἐκ τοῦ Φιλαδελφείου ἢ τῆς Μαγναύρας δύναται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Κωνσταντίνου, β) καὶ ἂν ἀκόμη αἱ εἰδήσεις τῶν Παραστάσεων ἀφεώρων εἰς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Κωνσταντίνου, εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ χωρίον δὲν ὁμιλεῖ περὶ λατρείας (kultische Verehrung), ἀλλ' ἀπλῶς περὶ ἀπονομῆς τιμῆς (adoratio), καὶ δὴ κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν ἐγκαίνιων, ὡς συνηθίζεται καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν, γ) ὡς πρὸς τὰς δύο ἄλλας εἰδήσεις, αἱ μὲν πληροφορίαι τοῦ Θεοδωρήτου εἶναι πολὺ ἀόριστοι καὶ δὲν ἀναφέρουν λατρείαν, αἱ δὲ τοῦ Φιλοστοργίου προέρχονται ἐξ ὑπερβολῶν τοῦ Φωτίου εἰς βάρος τοῦ Φιλοστοργίου, τὸν ὁποῖον μάλιστα ὡς ἀφρετικὸν ἀποκαλεῖ θεομάχον. Πλὴν τούτων ὁ Κ. παρατηρεῖ ὅτι ὁ Pregel δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν ὅτι καὶ ὁ Θεοδωρήτος καὶ ὁ Φιλοστοργίος παρέχουν πληροφορίας συγχρόνους των, δηλ. τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ Ε' αἰῶνος, καὶ ὅχι τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου. Σημαντικὸν δὲ εἶναι ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἤδη τὸν Δ' αἰῶνα ἐθεωρήθη ὡς ἅγιος καὶ ἡ τιμὴ πρὸς αὐτὸν ὡς τοιοῦτον ἐπέτρεπε τοιαύτας ἐκδηλώσεις, αἵτινες διετηρήθησαν καὶ εἰς νεωτέρους χρόνους, ὅπως ἀναφέρει ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ὅστις προσθέτει καὶ ναὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸ βῆθρον τοῦ ἀνδριάντος.

Ἐν συμπεράσματι ὁ Κ. παρατηρεῖ ὅτι ἐπὶ τῇ βῆσει τῶν προσαγομένων ὑπὸ τοῦ Pregel τεκμηρίων δὲν δύναται στηριχθῆ ἡ γνώμη, ὅτι

¹ OC 56, 7. Patria, OC. 177, 13.

² Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία I 34 (ἐκδ. Parmentier 90, 9).

³ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία II 15 (ἐκδ. Bidez 28, 4 κέ.).

ἐταυτίσθη ὁ Κωνσταντῖνος πρὸς τὸν Ἥλιον καὶ ὅτι ἐλατρεύθη ὡς θεός. Ἐναντιθέτως ὁ Κωνσταντῖνος προσεπάθει νὰ καθάρῃ τὰ εἰδωλολατρικὰ ἔθιμα ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ στοιχεῖα, εἶναι δὲ ἐνδεικτικὸν ὅτι, καθ' ὃν χρόνον λέγεται ὅτι ἐταυτίσθη πρὸς τὸν Ἥλιον, ἔκλεισε τὸν ἐν Ἑλιουπόλει τῆς Φοινίκης ναὸν καὶ ἐδήμεισε τὰ εἰσοδήματα τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ναοῦ τοῦ Ἑλίου. Περαιτέρω παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἐπιστήμονες δὲν ἔλαβον ὑπ' ὄψιν ὅτι αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος καθώρισε τὰ κριτήρια, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων πρέπει μία ἐκδήλωσις νὰ χαρακτηρίζεται ὡς λατρευτική. Ταῦτα εἶναι ἢ προσφορὰ θυσίας καὶ ἢ τέλεσις μυστηρίων. Ἐὰν ταῦτα μεταφερθῶσιν εἰς τὰς χριστιανικὰς συνθήκας, μόνον ἡ θεία εὐχαριστία πρὸς τὸν «θεὸν Κωνσταντῖνον» καὶ τοὺς διαδόχους του θὰ ἀπετέλει τεκμήριον θεοποίησεως τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὸ Βυζάντιον. Τοιοῦτόν τι ἔμως οὐδεὶς τῶν βασιλέων τοῦ Βυζαντίου, πολὺ δὲ ὀλιγώτερον «ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ» Κωνσταντῖνος, ἐσκέφθη καὶ οὐδεὶς τῶν ὑπηκόων του ἀπένειμε.

Αὐταὶ εἶναι αἱ παρατηρήσεις τοῦ Κ. ἐπὶ τῶν γνωμῶν τοῦ Preger καὶ τὸ γενικὸν ἐξ αὐτῶν συμπέρασμα του. Κατηγορεῖ τὸν Preger ὅτι στηρίζεται ἐπὶ ἀμφιβόλων ἐνδείξεων καὶ τεκμηρίων, ἀλλ' ἐπὶ τῶν ἰδίων στηρίζεται καὶ ὁ ἴδιος, αἱ δὲ παρατηρήσεις του δὲν δικαιολογοῦνται ἐπαρκῶς, διότι δὲν δύναται νὰ διακρίνῃ καλῶς τὰ ἱστορικά ἀπὸ τὰ μυθικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα εἰσχωροῦν συνήθως εἰς τὰ παραδιδόμενα περὶ ἀνθρώπων καὶ κτισμάτων καὶ τῶν ὁποίων αἱ βυζαντινὰ πηγὰ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένα. Πολὺ ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Preger εἰς τὰ προλεγόμενά του εἰς τὴν ἐκδοσὶν τοῦ Ἑσυχίου¹ «Certi non multum sciebant, eo plures fabulae a civibus factae tradebantur... Novae affingebantur cum Byzantium a Constantino caput imperii delectum esset».

¹ Ἄς ἐξετάσωμεν τὰς παρατηρήσεις τοῦ Κ. μίαν πρὸς μίαν.

Ὁ Κ. λέγει ὅτι δὲν βεβαιοῦται ἐκ τῶν πηγῶν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος μετεβάπτισεν ἄγαλμα τοῦ Ἑλίου εἰς τὸ ὄνομά του, διότι εἰς αὐτὰς εἴτε γίνεται λόγος ἀπλῶς περὶ ἀνδριάντος τοῦ αὐτοκράτορος εἴτε περὶ ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ ὄχι τοῦ Ἑλίου, μετασκευασθέντος εἰς ἀνδριάντα τοῦ Κωνσταντῖνου. Ὅτι ὁμόφωνος εἶναι ἡ παράδοσις καὶ ἡ πίστις τῶν Βυζαντινῶν, ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἀνδριάντος τοῦ Κωνσταντῖνου, οὐδεμία ὑπάρχει ἀμφιβολία. Βεβαίως δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰς πηγὰς ὅτι ἀρχικῶς τὸ ἄγαλμα ἦτο τοῦ Ἑλίου, ἀλλ' ἐφ' ὅσον λέγεται ὅτι ἦτο τοῦ Ἀπόλλωνος, τὸ πρᾶγμα καταστᾶ τὸ ἴδιον. Διέφυγε τὸν Κ. ὅτι, καθὼς εἶναι πολὺ γνωστόν, ἦδη ἀπὸ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ὁ Ἀπόλλων εἶχε ταυτισθῆ

¹ OC σελ. VII.

πρὸς τὸν Ἥλιον, ὅπως καὶ ἡ ἀδελφὴ αὐτοῦ Ἄρτεμις πρὸς τὴν Σελήνην. Ἄλλ' ἄς ἐξετάσωμεν τὸ πρᾶγμα λεπτομερέστερον.

Πρῶτος, ὁ ὁποῖος κάμνει λόγον περὶ ἀνδριάντων τοῦ Κωνσταντίνου, εἶναι ὁ Σωκράτης. Οὗτος ὁμιλῶν περὶ τοῦ τμήματος τοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ, τὸ ὅποιον ἡ Ἑλένη ἀπέστειλεν εἰς τὸν Κωνσταντῖνον, λέγει ὅτι, καθ' ἃ ἤκουσεν, οὗτος ἔκρυψεν αὐτὸ εἰς τὸν ἀνδριάντα του, ὅστις ἦτο ἰδρυμένος ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ καὶ μεγάλου κίονος¹. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ὁμιλεῖ καὶ περὶ ἄλλου ἀνδριάντος, ἀλλ' οὗτος δὲν εἶναι ὁ ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ κίονος ἱστάμενος, διότι ἦτο ἐφιππος καὶ ἰδρυμένος ἐν τῷ καλουμένῳ Στρατηγίῳ². Περὶ τοῦ ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ κίονος ἱσταμένου ὁμιλεῖ καὶ ὁ σύγχρονος πρὸς τὸν Σωκράτη Φιλοστόργιος, τὸν ὅποιον ἐσταχυολόγησεν ὁ Φώτιος³. Εἰς τὸν αὐτὸν πιθανῶς ἀνδριάντα ἀναφέρονται καὶ ὅσα ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου λέγει περὶ τῶν ἀπονεμομένων εἰς τὸν Κωνσταντῖνον τιμῶν⁴. Σαφέστερον περὶ αὐτοῦ ὁμιλεῖ ὁ γράψας τὰ «Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως» Ἡσύχιος ὁ Ἰλλοῦστριος Μιλήσιος, ὅστις ῥητῶς ἀναφέρει τὸν πορφυροῦν κίονα, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἱστατο ὁ ἀνδριάνς⁵. Ἔτι σαφέστερον καὶ διεξοδικώτερον ὁμιλεῖ περὶ αὐτοῦ ὁ σύγχρονος πρὸς τὸν Ἡσύχιον χρονογράφος Μαλάλας. Κατ' αὐτὸν ὁ

¹ MSG 67, 120 «τὸ δὲ ἕτερον μέρος ἀποστέλλει τῷ βασιλεῖ. Ὅπερ δεξιόμενος καὶ πιστεύσας τελείως σωθήσεσθαι τὴν πόλιν ἐνθα ἂν ἐκεῖνο φυλάττεται, τῷ ἑαυτοῦ ἀνδριάντι κατέκρυψεν, ὃς ἐν τῇ κατὰ Κωνσταντῖνου πόλιν, ἐν τῇ ἐπιλεγομένῃ ἀγορᾷ Κωνσταντῖνου, ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ καὶ μεγάλου κίονος ἰδρυται. Τοῦτο μὲν ἀκοῇ γράψας ἔχω. Πάντες δὲ σχεδὸν οἱ τὴν Κωνσταντῖνου πόλιν οἰκοῦντες ἀληθῆς εἶναι φασί».

² Ἐκκλ. Ἱστ. 1, 16. MSG 67, 116 «... Κωνσταντινούπολιν μετονομάσας, χρηματίζουσιν δευτέραν Ῥώμην νόμῳ ἐκύρωσεν. Ὁς νόμος ἐν λιθίνῃ γέγραπται στήλῃ καὶ δημοσίᾳ ἐν τῷ καλουμένῳ Στρατηγίῳ, πλησίον τοῦ ἑαυτοῦ ἐπίπου παρέθηκε.» Ὁ ἐκδότης διορθῶν ἐν ὑποσημειώσει τὸ παρῆθεν εἰς παρῆσεν λέγει ὅτι τὴν διορθῶσιν βεβαίως καὶ ὁ Ἐπιφάνιος μεταφράζων «sicut lex ipsa in maiusmorea platoma noscitur esse conscripta, et in Strategio juxta equestrem statuam ejus constituta.» Πρὸς. Cassiodorus, MSL, 69, 936.

³ Ἐκκλ. Ἱστορ. II, 17. Ἐκδ. Bidez 28, 4. «Οὗτος ὁ θεομάχος καὶ τὴν Κωνσταντῖνου εἰκόνα, τὴν ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ κίονος ἱσταμένην, θυσίαις τε ἱλάσκεσθαι καὶ λυχνόκαταις καὶ θυμιάμασι τιμᾶν καὶ εὐχὰς προσάγειν ὡς θεῶν καὶ ἀποτροπαίους ἰκτεηρίας τῶν θειῶν ἐπιτελεῖν τοὺς χριστιανοὺς κατηγορεῖ.»

⁴ Ἐκκλ. Ἱστορ. I, 34. Ἐκδ. L. Parmentier, 90, 10 «εἰ δὲ τις ἐκεῖνους διαπιστεῖ, τὰ νῦν περὶ τὴν ἐκεῖνου θήκην καὶ τὸν ἀνδριάντα γινόμενα βλέπων πιστεύσας τοῖς γεγραμμένοις καὶ τῷ φήσαντι θεσπότη' τοὺς δοξάζοντάς με δοξάσας καὶ οἱ ἐξουθενούντες με ἐξουθενωθήσονται.»

⁵ OC 17. «Ἐπὶ δὲ τούτῳ καὶ ὁ τῶν ὑδάτων ὀγκὸς προσετέθη τῇ πόλει· ἀνέστησαν δὲ καὶ αἱ δύο ἀψίδες πρὸς τῷ καλουμένῳ Φόρῳ καὶ ὁ πορφυροὺς καὶ περιδλεπτος κίων, ἐφ' οὗπερ ἰδρῶσθαι Κωνσταντῖνον ὀρῶμεν δίκην ἡλίου προλάμποντα τοῖς πολίταις.»

Κωνσταντῖνος κτίσας φόρον μέγαν καὶ εὐπρεπῆ, ἔστησεν ἐν τῷ μέσῳ κίονα δλοπόρφυρον καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἴδιον ἀνδριάντα, ἔχοντα ἐν τῇ κεφαλῇ ἀκτῖνας ἑπτὰ¹. Ἐπὶ τῆς πληροφορίας δ' ἀκριβῶς ταύτης στηριζόμενος ὁ Peger ἐχαρκτήρισε τὸν στηθέντα ἀνδριάντα ὡς εἰκονίζοντα τὸν Κωνσταντῖνον ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ ἀηττήτου Ἡλίου. Ὁ Κ. ἀμφισβητεῖ τὴν ἀκρίβειαν τῆς πληροφορίας τοῦ Μαλάλα ἰσχυριζόμενος ὅτι εἰς οὐδεμίαν τῶν παλαιότερων ἢ τῶν συγχρόνων πηγῶν ἀναφέρονται ἀκτῖνες. Νεώτεροι πηγαί, ὅπως τὸ Πασχάλιον Χρονικόν², ὁ Γεώργιος Μοναχός³, ὁ Λέων ὁ Γραμματικός⁴, ἀναφέρουν τοιαύτας, ἀλλὰ κατὰ τὸν Κ. αἱ μὲν δύο πρῶται ἀντλοῦν ἐκ τοῦ Μαλάλα, τὰ δὲ τοῦ Λέοντος εἶναι ἀσαφῆ. Ὅτι αἱ δύο πρῶται ἀντλοῦν ἐκ τοῦ Μαλάλα εἶναι γνωστόν, δὲν συμπίπτουν ὅμως κατὰ πάντα, διότι προσθέτουν λεπτομερείας ἀγνώστους εἰς αὐτόν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποκαλύπτει καὶ ἄλλην παρὰ τὸν Μαλάλαν πηγὴν. Τὸ Πασχάλιον χρονικὸν προσθέτει ὅτι ὁ κίων ἦτο ἐκ λίθου Θηβαίου, ὁ δὲ Γεώργιος Μοναχός ὅτι ὁ κίων ἐκομίσθη ἐκ Ῥώμης. Τὰ δὲ τοῦ Λέοντος δὲν εἶναι διόλου ἀσαφῆ, ὅπως ἀποφαίνεται ὁ Κ., ἐφ' ὅσον βριτῶς ἀναφέρονται αἱ ἀκτῖνες.

Τὰ Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως ἀντὶ τῶν ἀκτῖνων ἀναφέρουν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἔθεσεν εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀνδριάντος «ἡλίου ἐκ τῶν τοῦ Χρισκοῦ δίκην ἀκτῖνων», ἡ δὲ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ, ἐπὶ τῶν χρόνων τῆς ὁποίας κατέπεσεν ὁ ἀνδριάς, οὐδὲν σχετικὸν λέγει.

Πρὸς τὰς εἰδήσεις τῶν Πατρῶν ὁ Κ. συνδυάζει, ὡς ἀνωτέρω ἐσημειώθη, τὰς πληροφορίας τοῦ Ἀμβροσίου περὶ τοῦ λιθοκολλήτου ἐκ

¹ Βόνν. 320, 9. «κτίσας καὶ φόρον μέγαν καὶ εὐπρεπῆ πάνυ καὶ στήσας ἐν τῷ μέσῳ κίονα δλοπόρφυρον ἄξιον θαύματος καὶ ἐπάνω τοῦ αὐτοῦ κίονος ἑαυτῷ ἔστησεν ἀνδριάντα, ἔχοντα ἐν τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ ἀκτῖνας ἑπτὰ ὅπερ χαλκούργημα ἦγαγεν εἰς τὸ Ἴλιον ἑσθηκός, πόλιν τῆς Φρυγίας.»

² Βόνν. I. 528, 12. «Καὶ ἔστησεν ἐν τῷ μέσῳ κίονα πορφυροῦν μέγαν λίθου Θηβαίου ἀξιοθαύμαστον καὶ ὑπεράνω τοῦ αὐτοῦ κίονος ἔστησεν ἑαυτοῦ ἀνδριάντα μέγαν, ἔχοντα ἐν τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ ἀκτῖνας, ὅπερ χαλκούργημα ἦγαγεν ἀπὸ τῆς Φρυγίας.»

³ Ἐκδ. de Boor 500, 5. «τὸν φόρον, ἐν ᾧ κίονα μονόλιθον καὶ δλοπόρφυρον στήσας, ὃν ἀπὸ Ῥώμης ἐκόμισεν ἀξιάγαστον σφόδρα σφόδρα, ἰδρυσεν ἐπάνω αὐτοῦ ἀνδριάντα, ὃν ἦνεγκεν ἀπὸ Ἰλίου πόλεως τῆς Φρυγίας ἔχοντα ἐπὶ τὴν κεφαλὴν ἀκτῖνας ζ'.»

⁴ Βόνν. 87, 12. «Ἦν δὲ οἰκοδομήσας παλάτιον καὶ ἱππικὸν καὶ τοὺς δύο τερπνοὺς ἐμβόλους καὶ τὸν φόρον, ἐν ᾧ κίονα μονόλιθον καὶ δλοπόρφυρον ἔστησεν, ἐκ Ῥώμης ἀγαγὼν, ἐκδήσας αὐτὸν διὰ χαλκῶν ζωνῶν γεγραμμισμένων. Ἰδρύσατο δὲ ἐπάνω αὐτοῦ ἀνδριάντα ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ, ἐπιγράφας διὰ τὰς ἐν αὐτῷ ἀκτῖνας «Κωνσταντῖνῳ λάμποντι ἡλίου δίκην», ὅς ἦν μὲν ἔργον Φειδίου, ἤχθη δὲ ἐξ Ἀθηνῶν.»

πολυτίμων λίθων διαδήματος τοῦ αὐτοκράτορος, ἀποσταλέντος εἰς αὐτὸν ὑπὸ τῆς μητρὸς του, εἰς τὸ ὅποιον εἶχον ἐμβληθῆ οἱ ἤλοι τοῦ σταυροῦ (die Nägel von Kreuze Christi eingefügt gewesen). Τὸν Ἀμβρόσιον, λέγει, ἀκολουθοῦν ὁ Σωκράτης καὶ ἄλλαι νεώτεραι πηγαὶ (Θεοφάνης, Μιχαήλ ὁ Σῦρος), ἐξάγει δὲ τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ λεγόμεναι ἀκτίνες ἦσαν μετάλλιναι πλάκες ἐπιχρυσωμέναι, αἱ ὁποῖαι ἐχρησίμευον διὰ τὸν σχηματισμὸν τοῦ διαδήματος τοῦ αὐτοκράτορος, τὸ ὅποιον ἔπρεπε νὰ εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ διάδημα, τὸ ὅποιον φέρει ἡ ἐν τῷ Ναῖσοῦ εὐρεθεῖσα

Ἡ κεφαλὴ τῆς Ναῖσοῦ

κεφαλῇ τοῦ Κωνσταντίνου. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἑξῆς. Πρῶτον ἡ μετάφρασις τοῦ κείμενου τοῦ Ἀμβροσίου δὲν εἶναι ἀκριβής. Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς· (MSL 16, 1464) «Quaesivit clavos, quibus crucifixus est Dominus, et invenit. De uno clavo frenos fieri praecepit, de altero diadema intexuit, ... 1465. Misit itaque filio suo Constantino diadema gemmis insignitum, quas pretiosior ferro innexas crucis redemptionis divinae gemma connecteret. Misit et frenum».

Ἐκ τούτων προκύπτει σαφῶς ὅτι δὲν πρόκειται περὶ πολλῶν ἤλων, ἐμπλακέντων εἰς τὸ διάδημα, ἀλλὰ περὶ δύο καὶ μόνον, ἐκ τοῦ ἐνὸς τῶν ὁποίων κατασκευάσθη χαλινός, ἐκ δὲ τοῦ ἑτέρου ἐπλάκη διάδημα, εἰς τὸν σίδηρον τοῦ

ὁποίου ἐνεβλήθησαν, ἐκολλήθησαν, πολυτίμοι λίθοι. Δεύτερον τὸν Ἀμβρόσιον δὲν ἀκολουθοῦσιν οὔτε ὁ Σωκράτης οὔτε ὁ Θεοφάνης, τοὺς ὁποίους προφανῶς δὲν ἐφρόντισε νὰ ἴδῃ ὁ Κ. Ὁ Σωκράτης λέγει ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἐκ τῶν ἀποσταλέντων ἤλων, «οἱ ταῖς χεροὶ τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸν σταυρὸν ἐνεπάγησαν», (ἐπομένως ἦσαν δύο καὶ μόνον), «χαλινούς τε καὶ περικεφαλαίαν», κατεσκεύασε, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποῖει εἰς τοὺς πολέμους¹. Ἄλλ' οὔτε οἱ χαλινοὶ οὔτε ἡ περικεφαλαία δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς διάδημα. Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ σύγχρονος τοῦ Ἀμβροσίου Ρουφίνος ὁ ἐξ Ἀκυληίας² καὶ ὁ ὀλίγον νεώτερος τοῦ

¹ Τὸ ὄλον χωρίον ἔχει ὡς ἑξῆς· (MSG 67, 120). «Καὶ τοὺς ἤλους δέ, οἱ ταῖς χεροὶ τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸν σταυρὸν ἐνεπάγησαν, ὁ Κωνσταντῖνος λαθῶν (καὶ γὰρ καὶ τούτους ἡ μήτηρ ἐν τῷ μνήματι εὐρεῖσα ἀπέστειλεν), χαλινούς τε καὶ περικεφαλαίαν ποιήσας, ἐν τοῖς πολέμοις ἐκέχρητο.»

² MSL 21, 477. «Clavos quoque, quibus corpus dominicum fuerat affixum, portat ad filium. Ex quibus ille frenos composuit, quibus ute-

Σωκράτους Σωζόμενος¹, τὰ ἴδια δὲ λέγει καὶ ὁ Θεοφάνης². Τρίτον τὰ ἐξέχοντα τοῦ διαδήματος τῆς κεφαλῆς τῆς Ναϊσσοῦ οὔτε πρὸς ἡλούς οὔτε πρὸς ἀκτίνας ὁμοιάζουν, ἀλλ' ἴσως μόνον πρὸς πολυτίμους λίθους³. Ἡ πληροφορία τοῦ Ἀμβροσίου φαίνεται ἐσφαλμένη, προκύψασα ἐκ τῆς συγχύσεως τῶν λεγομένων περὶ τῆς χρήσεως τῶν ἡλῶν πρὸς κατασκευὴν περικεφαλαίας πρὸς τὰ περὶ τοῦ διαδήματος⁴, τὰ ὁποῖα πολὺ καλὰ χωρίζει ὁ περιφρονημένος Μαλάλας.

Ὁ Μαλάλας ἀγνοεῖ τὴν παράδοσιν περὶ κατασκευῆς περικεφαλαίας ἢ χαλινοῦ ἢ διαδήματος ἐκ τῶν εὐρεθέντων ἡλῶν τῆς σταυρώσεως, λέγει δ' ἀπλῶς⁵: «Ὁ δὲ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἐπέμψε τὴν ἑαυτοῦ μητέρα τὴν κυρὰν Ἑλένην εἰς Ἱεροσόλυμα εἰς ἀναζήτησιν τοῦ τιμίου σταυροῦ· ἦτις καὶ εὐροῦσα ἀνήγαγε τὸν αὐτὸν τίμιον σταυρὸν μετὰ τῶν πέντε ἡλῶν· καὶ ἠϋξήθη ἐξ ἐκείνου τὰ τῶν

Νόμισμα εἰκονίζον τὸ διάδημα

retur ad bellum, et ex aliis galeam nihilominus belli usibus aptam fertur armasse.»

¹ MSG 67, 933. «Μέρος δὲ (τοῦ ξύλου) ἡ βασιλεὺς πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν παῖδα διεκόμισεν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοὺς ἡλούς, οἳς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ διαπεπερόνητο. Ἐκ τούτων δὲ ἱστοροῦσι περικεφαλαίαν τὸν βασιλεῖα κατασκευάσαι· καὶ χαλινὸν ἵππου, κατὰ τὴν Ζαχαρίου προφητείαν...».

² De Boor 26, 25 «τῶν δὲ ἡλῶν τοὺς μὲν εἰς τὴν ἑαυτοῦ περικεφαλαίαν ἐχάλκυσεν, τοὺς δὲ ἀνέμιξε τῷ σαλιβαρίῳ τοῦ ἵππου αὐτοῦ.»

³ Εἰκόνα τοῦ διαδήματος σαφεστέραν καὶ ἀθηντικωτέραν ἔχομεν εἰς νομίσματα, ὅλον τὸ ὑπὸ τοῦ J. Vogt δημοσιευόμενον, Constantin der Grosse und sein Jahrhundert, 1949, 129, τὸ ὁποῖον καὶ παραθέτομεν ἀνωτέρω.

⁴ Περὶ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν εἶρησιν τοῦ σταυροῦ παραδόσεων βλ. τὸ ἄρθρον τοῦ J. Vogt, Constantinus der Grosse, in Reallexikon für Antike und Christentum, Lieferung 19 (1956) 373. Κατ' αὐτὸ οὔτε εἰς τὰς Κατηχήσεις τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (348 ἢ 350) οὔτε εἰς τοὺς ἄλλους πατέρας τοῦ Δ' αἰῶνος γίνεται λόγος περὶ εἰρήσεως τοῦ Σταυροῦ ὑπὸ τῆς Ἑλένης.

⁵ Βόνν. 319, 14.

Χραιοιανῶν.» Ὡς πρὸς τὸ διάδημα λέγει ῥητῶς ὅτι τοῦτο εἶναι ἔμπνευσις καὶ δημιουργήμα τοῦ Κωνσταντίνου. Οὗτος κατὰ τὸν Μαλάλαν¹ μετὰ τὸ πέρας τῆς οἰκοδομῆς τοῦ Ἱπποδρόμου καὶ ἄλλων πολλῶν «ἐπετέλεσεν ἱπικόν, ἐν πρώτοις θεωρήσας ἐκεῖ καὶ φορέσας τότε ἐν πρώτοις ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ κορυφῇ διάδημα διὰ μαργαριτῶν καὶ λίθων τιμίων, βουλόμενος πληρῶσαι τὴν προφητικὴν φωνὴν τὴν λέγουσαν· «ἔθηκας ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ στέφανον ἐκ λίθου τιμίου». Οὐδεὶς γὰρ τῶν πρὸ αὐτοῦ βασιλευσάντων τοιοῦτόν τι ποτε ἐφόρεσε». Κατὰ ταῦτα τὸ λιθοκόλλητον διάδημα, ἐξαιρουμένων τῶν λεγομένων ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου, δὲν εἶναι ἔμπνευσις τῆς Ἑλένης, οὐδ' ἔχει τινὰ σχέσιν πρὸς τὰς περὶ εὐρέσεως τοῦ σταυροῦ καὶ τῶν ἡλίων παραδόσεις. Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ Πασχάλιον Χρονικόν², ἀντλοῦν πιθανῶς ἐκ κοινῆς πρὸς τὸν Μαλάλαν πηγῆς, βραδύτερον δὲ ὁ Κεδρηνὸς³ καὶ εἰ τις ἄλλος⁴.

Διὰ ποῖον λόγον ὁ Κωνσταντῖνος ἐχρησιμοποίησε πρῶτον τὸ διάδημα ἀδιακόσμητον (325) καὶ κατόπιν τὸ ἐκόσμησε διὰ πολυτίμων λίθων καὶ δὴ κατὰ τὰς ἐπὶ τῇ ἰδρύσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἑορτᾶς (335) ὀρθῶς διέγνωσαν ὅ τε Seeck καὶ ὁ Vogt καὶ ἄλλοι ἱστορικοί. Κατ' αὐτοὺς τοῦτο ἀπετέλει σημεῖον τῆς ἀπολύτου κυριαρχίας τοῦ βασιλέως ἐπὶ τῶν ὑπηκόων του⁵. Ἀλλὰ πολὺ πρὸ αὐτῶν ὁ Εὐσεβίος χαρακτηρίζει τὴν βασιλικὴν ἀλουργίδα ὡς σύμβολον τῆς μονάρχου δυναστείας, περιγράφει δὲ πολὺ καλὰ τὴν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποῖαν αὕτη καὶ τὸ διάδημα ἔκαμιναν εἰς τοὺς πολλοὺς⁶. Ἐν ᾧ ὅμως ὁ σύγχρονος τοῦ Κωνσταντίνου

¹ Βόνν. 321, 16.

² Βόνν. I, 529, 19. «... Κωνσταντῖνος ὁ εὐσεβέστατος... πόλιν μεγίστην... κτίσας... Κωνσταντινούπολιν κέκληκε πρὸ πέντε ἰδῶν Μαίων, ἡμέρᾳ δευτέρᾳ τῆς ἑβδομάδος, ἰνδικτιῶνος τρίτης... Ῥώμην αὐτὴν δευτέραν χρηματίζειν ἀναγορεύσας, ἐπιτελέσας ἱπικόν ἀγῶνα πρώτος, φορέσας πρώτοις διάδημα διὰ μαργαριτῶν καὶ ἐτέρων τιμίων λίθων, καὶ ἐποίησεν ἑορτὴν μεγάλην, κελεύσας διὰ θεοῦ αὐτοῦ τύπου τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐπιτελεῖσθαι τὸ γενέθλιον τῆς πόλεως αὐτοῦ...».

³ Βόνν. I, 517. «Φασὶ δὲ αὐτὸν πρῶτον πάντων τῶν βασιλέων διαδήματι χρῆσασθαι καὶ μαργαρίταις καὶ ἄλλοις λίθοις πολυτίμοις περιεργότερον κοσμηθῆναι».

⁴ Περὶ τοῦ διαδήματος ἐν γένει τῶν Ῥωμαίων αυτοκρατόρων βλ. *A. Alföldi*, Insignien und Tracht der römischen Kaiser, ἐν *Mitt. d. deutsch. Archäol. Instituts. Römische Abteilung* 50 (1935) 148 κέ. Πρβ. καὶ *J. Vogt*, Constantin der Grosse und sein Jahrhundert, München 224.

⁵ Seeck, *Geschichte d. Unterg. I* 482. *J. Vogt*, ἔ. ἀ. 224.

⁶ Εὐσεβίου, *Εἰς Κωνσταντῖνον τριακονταετηρικός* (ἐκδ. *I. A. Heikel*, Πρωσικῆς Ἀκαδημίας τόμ. I 204, 23). «Ὁ τῆς μονάρχου δυναστείας τὸ σεβάσιον πρόσρημα τῆ τῆς ἀμπεχόνης ἐξαιρέτω περιδλήματι διαφαίνων καὶ τὴν ἐμπρέπουσαν αὐτῆ βασιλικὴν ἀλουργίδα μόνος ἐπαξίως ἐμπεριειλημμένος... 205, 14. Ἐσθῆτά γε μὴν χρυσοῦφῃ ποικίλοις ἀνθεσιν ἐξυφασμένην ἀλουργίδα τε βασιλικὴν σὺν αὐτῆ

Εὐσεβίος γνωρίζει πολὺ καλὰ τὸ διαδήμα, καὶ τὴν ἐντύπωσιν, τὴν ὁποίαν ἔκαμνε τοῦτο εἰς τὸν λαόν, γνωρίζει δὲ καὶ τὸ ταξείδιον τῆς Ἑλένης εἰς τοὺς Ἁγίους τόπους καὶ τὴν οἰκοδομὴν ὑπ' αὐτῆς δύο ναῶν, ἑνὸς εἰς τὴν Βηθλεέμ καὶ ἑτέρου ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῶν ἐλαιῶν¹, ἀγνοεῖ τελείως οὐ μόνον τὴν περὶ τοῦ διαδήματος παράδοσιν τοῦ Ἀμβροσίου, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν εὑρεσιν τοῦ σταυροῦ καὶ τῶν ἡλῶν ὑπὸ τῆς Ἑλένης. Ἡ περὶ αὐτῶν παραδόσις προδήλως εἶναι παλαιὸν μὲν (τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Δ' αἰῶνος), ἀλλὰ πάντως νεώτερον τοῦ Εὐσεβίου καὶ τῶν συγχρόνων του πλάσμα², καὶ ἐπὶ πλασμάτων δὲν δύνανται νὰ στηριχθῶσιν ἀντιλογίαι πρὸς ῥητὰς μαρτυρίας παλαιῶν συγγραφέων περὶ πασιγνώστων, ὁρατῶν εἰς τοὺς συγχρόνους των, πραγμάτων.

Ὁ πορφυροῦς κίων καὶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ ἀνδριάς ἦσαν πράγματα πασίγνωστα καὶ ὁρατὰ καὶ εἰς τὸ σύνολον καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας των ὄχι μόνον ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας βραδύτερον, ὁ δὲ Μαλάλας ἢ ἡ πηγὴ, ἐκ τῆς ὁποίας οὗτος ἤντησε, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ὁμιλῇ περὶ ἀκτίων, ἐὰν αὐταὶ δὲν ἦσαν ὁραταί. Τὴν ἀκρίθειαν τῆς μαρτυρίας τοῦ Μαλάλα δὲν κλονίζει, ὅπως πιστεύει ὁ Κ., ἀλλὰ ἐνισχύει ἢ πληροφοροῖα τῶν Πατρῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅτι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἔθεσεν εἰς τὴν κεφαλὴν τοῦ ἀγάλματος «ἡλῶς ἐκ τῶν τοῦ Χριστοῦ δίκην ἀκτίων». Ἡ παράδοσις ἀκριθῶς αὕτη, τὴν ὁποίαν ἀκολουθοῦν τὰ Πάτρια, βεβαίως τὴν ὑπαρξιν τῶν ἀκτίων, ἐκχριστιανίζει ὅμως αὐτὰς εἰς ἡλῶς, μολονότι οἱ ἡλοὶ κατὰ τὴν ἀρχικὴν παράδοσιν δύο μόνον ἦσαν (Αὐγουστίνος, Σωκράτης κτλ.) ἢ τὸ πολὺ πέντε (Μαλάλας Βόνν. 319, 17), ἀκολουθοῦσα τὴν γενικὴν τάσιν τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν Ἱδρυσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐθνικῶν κατ' ἀρχὰς παραδόσεων, ἐφ' ὅσον κατ' αὐτὴν ἐτηρήθησαν ἐθνικὰ κυρίως ἔθιμα. Πρόκειται λοιπὸν καὶ ἐδῶ περὶ νεωτέρου πλάσματος, ὅπως χριστιανικὰ πλάσματα εἶναι καὶ τὰ περὶ κοφίνων καὶ τιμίων ξύλων καὶ ἁγίων λειψάνων καὶ τῶν σταυρῶν τῶν δύο ληστῶν καὶ τοῦ ἀλαβάστρου τοῦ ἁγίου μύρου, τοῦ θράχου, ἐξ οὗ ὁ Μωϋσῆς ἔκαμε νὰ ἀναβλύσῃ ὕδωρ καὶ τοῦ σκεπάρνου ἀκόμη τοῦ Νῶε, τὰ ὁποῖα πάντα ἐτέθησαν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὴν βάσιν τοῦ κίονος, ἐν ᾧ ἢ ἐθνικὴ παράδοσις ὁμίλει μόνον περὶ τοῦ παλλαδίου³. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προ-

διαδήματι γελᾷ τοὺς πολλοὺς θεώμενος ἐκπεπηγμένους καὶ τὸ φάντασμα κομιδῆ νηπίων δίκην οἷόν τι μορμολύκειον θειάζοντας.»

¹ Βίος Κωνσταντίνου, III, 41 κέ. (ἔ. ἀ. σ. 95 κέ.).

² J. Vogt, Constantinus der Grosse, ἐν Reallexicon für Antike und Christentum, Lief. 19 (1956) σ. 372 κέ.

³ Πρὸς τὴν εἰς τὸν Ἡούχιον προσθήκην τοῦ κώδικος τῆς Bibliothecae Angelicae (IA' α.) μετὰ τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ἡουχίου περὶ τοῦ πορφυροῦ κί-

κύπτει, νομίζω, σαφῶς ὅτι ἡ περὶ τῶν ἀκτίνων παράδοσις τοῦ Μαλάλα εἶναι ἰσχυροτέρα τῶν συλλογισμῶν τοῦ Κ., εἰς τὴν ὑπαρξιν δ' αὐτῶν ἀφείλεται καὶ τὸ ὄνομα Ἀνήλιος ἢ Ἀνθήλιος, τὸ ὁποῖον ἀπεδόθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὸν ἀνδριάντα¹, καὶ ὅσα περὶ αὐτοῦ ὡς δίκην ἡλίου λάμποντος λέγει ὁ Ἡούχιος², εἶναι δὲ προφανές ὅτι πρόκειται περὶ νεωτέρων εὐσεβῶν πλασμάτων, διότι ἡ παλαιότερα παράδοσις ὁμιλεῖ μὲν περὶ εὐρέσεως τοῦ Σταυροῦ καὶ τῶν ἡλίων, ὅχι ὁμῶς καὶ τῶν κοφίνων καὶ τοῦ ἀλαθάστρου καὶ τῶν λοιπῶν. Ὡς γνωστόν, τὸ περὶ τὰ ἅγια λείψανα ἐνδιαφέρον σὺν τῷ χρόνῳ ἐπετείνεται εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε νὰ προκαλέσῃ καὶ τὴν εὐλογον δριμεῖαν σάτυραν τοῦ ποιητοῦ Χριστοφόρου τοῦ Μιτυληναίου (ἔκδ. Kurtz σ. 76 ἀρ. 114. Πρὸς τὸν μοναχὸν Ἀνδρέαν, ὁσαῦτ' ἰδιωτῶν ὡς ἁγίων λείψανα ἐξωνούμενον). Διὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸν τοῦ μνημείου βλέπε καὶ ὅσα ὀρθὰ λέγει ὁ Pteger εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν πραγματείαν του (σ. 458)³.

¹ Ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλη πληροφορία τοῦ Μαλάλα⁴, ὅτι ὁ ἀνδριὰς ἔφερε

νος (41) «ὁ πορφυροῦς καὶ περιβλεπτός κίων, ἐφ' οὗπερ ἰδρῦσθαι Κωνσταντῖνον ὀρώμεν δίκην ἡλίου προλάμποντα τοῖς πολίταις» ὁ κῶδιξ προσθέτει «Τούτου δὲ τοῦ κίονος τοῖς θεμελίοις τε καὶ προσβάσει καὶ ξύλα τιμια καὶ ἁγίων λείψανα καὶ ὅσοι τοὺς τῆς εὐλογίας ἄρτους ἔφερον κόφινοι καὶ οἱ τῶν ληστῶν δύο σταυροὶ καὶ τὸ τοῦ ἁγίου μύρου ἀλάθαστρον πρὸς στηριγμὸν καὶ ἀσφάλειαν παρετέθησαν. Εἰ δὲ καὶ τὸ Παλλάδιον, εὐτυχίας θρυλούμενον σύμβολον, ἐκ Ῥώμης ἀνακομισθῆναι τότε ἡ σύγκλητος ἔπεισεν, ὡς φασὶ τινες, καὶ τοῖς θεμελίοις προστεθῆναι τοῦ κίονος, τοῦτο πάντως ἔργον ἐκείνοις ἀνδράσιν ἔστι πρὸς μυθώδη λῆρον εὐδαιμονίας ἐπισημασμένους.» Ὡς πρὸς τὸ Παλλάδιον πρβ. καὶ Μαλάλαν (Βόνν. 320, 14). Τὰ τῶν ἁγίων λειψάνων ἐπαναλαμβάνονται καὶ εἰς ἄλλας σχετικὰς πηγὰς καὶ μάλιστα μετὰ προσθηκῶν.

² OC 177, 13. 257, 9, Ἄννα Κομνηνή. Βόνν. II 150, 3. Ἡ Ἄννα ἀναφέρει ἀμφοτέρους τοὺς τύπους. Ὁ πρῶτος προφανῶς προέρχεται ἐκ λαϊκῆς φθορᾶς τοῦ δευτέρου.

³ Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι καὶ ὁ Εὐσέβιος (1, XLIII, σ. 28, 9) παραβάλλει τὸν Κωνσταντῖνον πρὸς τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον. «Ὡσπερ δ' ἀνίσχων ὑπὲρ γῆς ἥλιος ἀφθόνως τοῖς πάσι τῶν τοῦ φωτός μεταδίδωσι μαρμαρυγῶν, κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ Κωνσταντῖνος ἅμα ἡλίῳ ἀνίσχοντι τῶν βασιλικῶν οἰκῶν προφαινόμενος, ὡσανεὶ συνανατέλλων τῷ κατ' οὐρανὸν φωστῆρι, τοῖς εἰς πρόσωπον αὐτῷ παριοῦσιν ἅπασιν φωτός ἀγάς τῆς οἰκείας ἐξέλαμπε καλοκαγαθίας». Φαίνεται ὅτι ὁ Ἡλῖος ἐξηκολούθει νὰ εἶναι προσφιλέης εἰς τὸν Κωνσταντῖνον καὶ μετὰ τὴν πρὸς τὸν χριστιανισμὸν στροφήν του.

⁴ Πρβ. καὶ D. Lathoud, La consecration et la dédicace de Constantinople, ἐν *Échos d'Orient* 23 (1924) 299 κέ. Καὶ Σ. Δ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Ἀθ. 1851, Α' 430 κέ.

⁵ Βόνν. 486 κέ. «Ἐν δὲ τῷ Αὐγούστῳ μηνί τῆς δευτέρας ἰνδικτιῶνος ἐγένετο σεισμός φοβερός, ὥστε παθεῖν οἴκους πολλοὺς καὶ λουτρά καὶ ἐκκλησίας καὶ μέρη τῶν τειχῶν παθεῖν ἐν Βυζαντίῳ. Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ φόβῳ ἔπεσεν ἡ λόγχη, ἣν

λόγχην, ἢ ὁποῖα κατέπεσε κατὰ τινα φοβερόν σεισμόν, συμβάντα ἐν Βυζαντίῳ τὴν 16ην Αὐγούστου τοῦ 541, φαίνεται ἀκριβῆς. Βεβαίως ὁ Ἕλιος ἢ ὁ Ἀπόλλων δὲν εἰκονίζονται φέροντες λόγχην, ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται ὅτι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, καὶ ἂν ἀκόμη ἀρχικῶς τὸ ἄγαλμα ἀνῆκε κατὰ τὴν παράδοσιν εἰς τὸν Ἀπόλλωνα ἢ τὸν Ἕλιον, δὲν ἔδρυσεν ἄγαλμα τῶν θεῶν τούτων, ἀλλὰ τὸ ἰδικόν του, προσθέσας ἴσως ὁ ἴδιος κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, ἢ ὁποῖα εἶναι καταφανῆς καὶ εἰς τὰ παλαιότερα νομίσματα τοῦ ἰδίου, καὶ ἐμβλήματα τοῦ Ἑλίου, ὅπως αἱ ἀκτῖνες. Ἡ δὲ λόγχη εἰς τὴν χεῖρα τοῦ Μ. Κωνσταντίνου εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν νομίζω ὅτι ἔχει καὶ αὐτὴ τὸν λόγον τῆς. Ἡ ἔδρυσις τοῦ πορφυροῦ κίονος μετὰ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἀνδριάντος ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς αὐτὴν τὴν ἔδρυσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ Κωνσταντῖνος, προκειμένου νὰ χαράξῃ τὸν περίβολον τῆς νέας πόλεως, ἐξεκίνησε πεζῇ ἀπὸ τοῦ πορφυροῦ κίονος, οἶονεὶ ὡς κέντρον αὐτῆς, φέρων τὸ δόρυ εἰς τὴν χεῖρα καὶ ἐπροχώρησε μέχρι τοῦ σημείου, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ προηγούμενος αὐτοῦ, ὄρατος μὲν εἰς αὐτόν, ἀόρατος δ' εἰς τοὺς συνοδεύοντας, ἄγγελος, πῆξας τὴν ῥομφαίαν αὐτοῦ, ἐσταμάτησεν. Ἡ παράδοσις εἶναι παλαιά, ἀναφερομένη ἤδη ὑπὸ τοῦ Φιλοστοργίου¹, ἐπαναλαμβάνεται δὲ καὶ εἰς τὰ Πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως², ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλλιστοῦ³. Ἡ χάραξις αὕτη ὑπενθυμίζει τὸ ῥωμαϊκὸν ἔθιμον τῆς «περιαρόσεως»⁴, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐδῶ ἀντὶ τοῦ ὕψους τοῦ ἀρότρου ἔχομεν τὸ δόρυ τοῦ ἰδρυτοῦ αὐτοκράτορος. Κατὰ ταῦτα δὲν εἶναι διόλου παράδοξον ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ κίονος ἀνδριάντα του, ὅστις κίων ἐσυμβόλιζε τὴν ἔδρυσιν καὶ τὸ κέντρον τῆς πόλεως, προσέθεσε τὴν λόγχην, δι' ἧς εἶχε χαράξῃ τὴν περίμετρον αὐτῆς.

ἐκράτει τὸ ἄγαλμα, τὸ ἐν τῷ Φόρῳ Κωνσταντίνου, καὶ κατεπάγη ἐν τῇ γῇ ἐπὶ πύχαις τρεῖς.» Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει ὁ Θεοφάνης (de Boor 222, 28), ὅστις τοποθετεῖ τὸν σεισμόν εἰς τὴν 16ην Αὐγούστου τοῦ 18' ἔτους τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ (541).

¹ Ἔκθ. Bidez, 20 κέ.

² OC 217, 9.

³ MSG 146, 220.

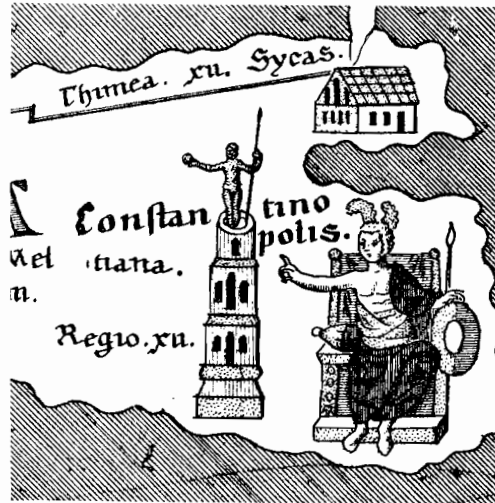
⁴ Τὸ ἔθιμον, ἐφαρμοσθὲν κατὰ τὴν κτίσιν τῆς Ῥώμης, περιγράφει ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς, (Ῥωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας λόγος Α' 88) προσθέτων «ἐξ οὗ Ῥωμαῖοις τὸ ἔθος τοῦτο τῆς περιαρόσεως τῶν χωρίων ἐν οἰκισμοῖς πόλεων παραμένει.» Τὸ ἔθιμον ἐγένετο δεκτὸν καὶ ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, χρησιμοποιοῦμενον κατὰ τὸν καθαρμὸν τῶν συνοικισμῶν πρὸς ἀπέλασιν ἐπιδημικῶν νόσων. Βλ. Λαογρ. Δ' 437, 20. Η' 37, 5, 6, 7. Ὁ Καμπούρογλου (Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων 2, 183) ἀναφέρει πρὸς μίαν ἐθιμὴν ἐν Ἀθήναις, ὅπου ὑπερᾶνω τῶν θαπτομένων ἠποζυγίων ἐπετίθετο καὶ στηλίσκος (κολωνάκι). Πρβ. καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Αἱ ἀσθένειαι κατὰ τοὺς μύθους τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἐν Δελτίῳ Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Α', 10 κέ.

Τὸ ἐπι βραδύτερον ἢ Ἄννα ἢ Κομνηνὴ ἀντὶ τῆς λόγχης θέτει εἰς τὴν χεῖρα τοῦ ἀνδριάντος σκήπτρον δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν πληροφορίαν τοῦ Μαλάλα Προφανῶς μετὰ τὴν πτώσιν τῆς λόγχης αὕτη ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ βασιλικοῦ σκήπτρου, ὅπως βραδύτερον ἢ χαλκῆ σφαῖρα διὰ χρυσῆς.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ἀμφισβήτησις ὑπὸ τοῦ Κ. τῶν περὶ τῆς σφαίρας λεγομένων δὲν εὐσταθεῖ. Τὸ ἐπι ὁ Θεοφάνης, ὅστις πρῶτος τὴν ἀναφέρει, εἶναι κατὰ πέντε αἰῶνας νεώτερος τοῦ Κωνσταντίνου, οὐδεμίαν ἔχει ἀποδεικτικὴν δύναμιν, ἐφ' ὅσον αὕτη ἔχει μόνον κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ εὐρίσκειτο εἰς τὴν θέσιν τῆς, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἄννης, ὁπότε ὁ ἀνδριὰς ὀλόκληρος κατέπεσεν ἐκ σφοδροῦ ἀνέμου¹.

Ἐπι ὅτι ἔντως ὑπῆρχεν ἡ λόγχη καὶ ἡ σφαῖρα ἐξ ἀρχῆς φαίνεται ἐκ τῆς εἰκόνης τοῦ πορφυροῦ κίονος, ὁ ὁποῖος ἀπεικονίζεται μαζὶ μετὰ τὴν συμβολικὴν παράστασιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς γυναικὸς ἐπὶ θρόνου καθημένης² εἰς τὸν χάρτην, τὸν καλούμενον τοῦ Peutinger, ὁ ὁποῖος προέρχεται πιθανῶς ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος³.

Ἡ εἰκὼν εἰκονίζει τὸν Κωνσταντῖνον γυμνόν, ὡς εἰκονίζεται ὁ Ἀπόλλων ἢ ὁ Ἥλιος,

Εἰκὼν ἐκ τοῦ χάρτου Peutinger

¹ Ἄννα Βόνν. 2, 150. «Περὶ τὰ μέσα τοῦ Κωνσταντινίου φόρου χαλκοῦς τις ἀνδριὰς ἵστατο καὶ πρὸς ἀνατολὰς ἀπέστραπτο ἐπὶ πορφυροῦ κίονος περίοπτον σκήπτρον μὲν κατέχων τῇ δεξιᾷ, τῇ δὲ λαίᾳ σφαῖραν ἀπὸ χαλκοῦ κατασκευασθεῖσαν.»

² Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ὑπὸ μορφῆν γυναικὸς εἰκονίζεται καὶ ἡ Ῥώμη μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι, ἐν ᾧ ἡ Κωνσταντινούπολις ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μὲν φέρει δύο λοφία, διὰ τῆς δεξιᾶς δεικνύει πρὸς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Κωνσταντίνου, ὡς οἰκιστοῦ αὐτῆς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ δόρυ καὶ ἀσπίδα, ἡ Ῥώμη εἰκονίζεται καθημένη ἀκίνητος φέρουσα στέμμα καὶ σκήπτρον καὶ εἰς τὴν δεξιάν τὴν σφαῖραν τῆς οἰκουμένης.

³ Ὁ Müller τοποθετεῖ αὐτὸν μετὰ τῶν ἐτῶν 365/366, ἄλλοι δὲ πολὺ ἐνωρίτερον. Ἡ χρονολόγησις τοῦ Müller νομίζω ὅτι εἶναι ἡ ὀρθότερα, τοῦλάχιστον διὰ τὴν μορφὴν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὁ χάρτης μᾶς παρεδόθη.

φέροντα εἰς τὴν δεξιὰν μὲν χεῖρα ὑδρόγειον, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν τὴν λόγχην. Λεῖπουν αἱ περὶ τὴν κεφαλὴν ἀκτῖνες, νομίζω, ὅχι διότι δὲν ὑπῆρχον, ἀλλὰ διότι ἡ ἔλη εἰκὼν εἶναι μικρὰ καὶ στοιχειώδης.

Ἄξιον σημειώσεως ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁ εἰς τὴν εἰκόνα πορφυροῦς κίων περιβάλλεται ὑπὸ ξυλίνου κατασκευάσματος ἐκ τριῶν ὀρόφων, φερόντων θύρας καὶ παράθυρα. Πιθανῶς ὑπῆρχεν ἐσωτερικὴ κλίμαξ, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τὴν ἀνοδὸν μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ κίονος. Τοιοῦτόν τι περίπου μαρτυρεῖται διὰ τὴν στήλην τοῦ Θεοδοσίου ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ροδίου¹, πρὸς τὴν ὁποῖαν ὁμοῦς δὲν δύναται νὰ ταυτισθῇ ἢ ἐν τῷ χάρτι ἑικονιζομένη, διότι ἡ στήλη τοῦ Θεοδοσίου ἔφερε τὸν αὐτοκράτορα ἔφιππον. Τὴν ὑπαρξίν τοιοῦτου τινὸς κτίσματος περὶ τὸν πορφυροῦν κίονα καθιστᾷ πιθανήν, πλὴν τῆς εἰκόνας, καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Πορφυρογεννήτου περὶ ἀναβαθρῶν εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ κίονος καὶ εὐκτηρίου τοῦ κίονος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ θυρίδος, διὰ τῆς ὁποίας προκύπτει ὁ διάκονος, ἵνα γίνῃ ἀκουστός εἰς τοὺς ἔξω τοῦ ναοῦ περὶ τὸν κίονα ἱσταμένους, ἀτινα φαίνονται εἰς τὴν εἰκόνα².

Κατὰ τὰς γενομένας ὑπὸ τῶν Wett καὶ Mamboury περὶ τὸν κίονα ἀνασκαφᾶς ἀπεκαλύφθησαν μὲν βαθμίδες, ἀλλ' ὅχι καὶ λείψανα τῆς ξυλίνης κατασκευῆς, ὅπως ἄλλωστε ἦτο φυσικὸν ἕνεκα τῆς φυσικῆς φθορᾶς τοῦ ξύλου, ἀλλὰ καὶ τῶν συχνῶν πυρκαϊῶν. Κατὰ τὸν Βυζάντιον³ ὁ κίων παρὰ τοῖς Τούρκοις πλὴν τοῦ ὀνόματος *Τσεμπερλί*· *Τὰς* (στεφανόδετος λίθος) ἔφερε καὶ τὸ ὄνομα *Γιανμῖς*· *Τὰς*, ὃ ἐστὶ πυρρκαυστος λίθος, ἕνεκα τῶν πολλῶν πυρκαϊῶν, τὰς ὁποίας ὑπέστη καὶ αἱ ὁποῖαι τοῦ προσέδωσαν τὸ χρῶμα τοῦ κεκαυμένου. Δυστυχῶς δὲν γνωρίζω τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν, εἰ μὴ μόνον ἐκ τῶν περιλήψεων τοῦ D'Alessio καὶ τοῦ Vogt, αἱ ὁποῖαι δὲν λέγουν πολλὰ⁴.

¹ Στίχος 211 κέ.

² Περὶ βασιλείου τάξεως Βόνν. I, 30. (A. Vogt, σ. 23 κέ.). «ὁ δὲ πατριάρχης μετὰ τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῶν οἰκείων διακόνων καὶ φαλτῶν ἀνέρχεται ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τοῦ αὐτοῦ κίονος, ἤγουν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, καὶ διὰ νεύματος τοῦ πραιποσίτου ἀρχονται ψάλλειν τὰ δύο μέρη τὴν τῆς εὐρυτῆς καταβάσαν. Καὶ τούτου τρισσῶς ἀδομένου, γίνεται ἡ συνήθης ἐκτενὴ παρὰ τοῦ διακόνου, δηλονότι προκύπτοντος διὰ τῶν θυρίδων τοῦ εὐωνύμου μέρους τοῦ αὐτοῦ εὐκτηρίου».

³ Ἐνθ' ἀν. Α', σ. 430.

⁴ *Dalleggio d'Alessio*, Les fouilles archéologiques à la Colonne de Constantin à Constantinople ἐν *Échos d'Orient*, 29 (1930) 339 κέ. *A. Vogt*, ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Πορφυρογεννήτου, *Commentaire* (1935) σ. 73 κέ. Παλαιότερον ἐξήτασε τὸν πορφυροῦν κίονα ὁ Phil. Ant. Déthier, τοῦ ὁποῦ οὐ σχετικὴ πραγματεία ἀδημοσιεύθη ἐν τῷ Δ' τόμ. τοῦ περιοδικοῦ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου τοῦ 1871, σ. 22 κέ. Ὁ Déthier ἐπιχειρεῖ καὶ ἀναπαράστασιν τοῦ κίονος.

Ὡς πρὸς τὰς φερομένας τέλος ἐπιγραφὰς τοῦ ἀνδριάντος τὰ πράγματα εἶναι ἀσαφῆ. Εἶναι ἐνδεχόμενον ἢ τοῦ Λέοντος Γραμματικοῦ νὰ εἶναι πλαστή, προεληθούσα ἐκ τῆς σχετικῆς φράσεως τοῦ Ἑσυχίου, ὅπως καὶ ἡ φράσις τοῦ Ἑσυχίου ἠδύνατο νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, ἀλλ' αἱ χριστιανικαὶ εἶναι ἀσφαλῶς νεώτερα πλάσματα, ἀπότοκα τῆς γενικῆς τάσεως πρὸς ἐκχριστιανισμόν τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως.

* * *

Ὡς πρὸς τὸ δευτέρον μέρος τῆς θεωρίας τοῦ Peger, καθ' ἣν ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέβη ὑποκείμενον λατρείας τῶν χριστιανῶν ὑπηκόων του, εἰς τὰς ἀνωτέρω σημειωθείσας παρατηρήσεις τοῦ Κ. πρέπει νὰ παρατηρηθῶσι τὰ ἑξῆς.

Ὅτι τὰ λεγόμενα εἰς τὰς Παραστάσεις εἶναι προῖον συγχύσεως τῶν πραγμάτων δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία. Τὰ ἐν αὐταῖς λεγόμενα περὶ τῆς στήλης τῆς Τύχης τῆς πόλεως, ἣτις ἐπὶ ἀμάξης μετεφέρετο εἰς τὸν Φόρον κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν ἐγκαινίων, εἶναι προφανές ὅτι δὲν δύνανται νὰ ἐφαρμοσθῶσιν εἰς τὸν πελώριον καὶ ἀκίνητον πορφυροῦν κίονα. Προδήλως ἀφορῶσιν εἰς ἄλλο ἄγαλμα, τὸ ξύλινον ξόανον, τὸ ὅποιον κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Μαλάλα κατεσκευάσθη καὶ αὐτὸ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου. Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον (Βόνν. 322) ὁ Κωνσταντῖνος ἐποίησεν ἑαυτῷ «ἄλλην στήλην ξοάνου κεχρυσωμένην, βαστάζουσαν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ χειρὶ τὴν Τύχην τῆς αὐτῆς πόλεως καὶ αὐτὴν κεχρυσωμένην, ἣν ἐκάλεσεν Ἄνθουσαν, κελεύσας κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμέραν τοῦ γενεθλιακοῦ ἱππικοῦ εἰσιέναι τὴν αὐτὴν τοῦ ξοάνου στήλην διριγευσμένην ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν μετὰ χλαμύδων καὶ καμπαγίων, πάντων κατεχόντων κηρούς, καὶ περιέρχεσθαι τὸ σχῆμα τὸν ἄνω κάμπον καὶ ἔρχεσθαι εἰς τὸ σκάμμα κατέναντι τοῦ βασιλικοῦ καθίσματος, καὶ ἐγείρεσθαι τὸν κατὰ καιρὸν βασιλέα καὶ προσκυνεῖν, ὡς θεωρεῖ τὴν αὐτὴν στήλην Κωνσταντίνου καὶ τῆς Τύχης τῆς πόλεως, καὶ πεφύλακται τὸ ἔθος τοῦτο ἕως τοῦ νῦν»¹. Τὰ αὐτὰ ἐπαναλαμβάνει καὶ τὸ Πασχάλιον χρονικόν². Εἶναι δὲ ἀξιοσημείωτον ὅτι τὰ Πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ ἄρμα, ἐφ' οὗ ἐφέρετο ἡ Τύχη, ὀνομάζουσι ἄρμα Ἑλίου, τὸν δὲ φέροντα τὸ στηλίδιον τῆς Τύχης Ἑλίον³. Δεδομένου δ' ὅτι κατὰ τὸν Μαλάλαν τὸ ξόανον

¹ Περὶ τοῦ δευτέρου τούτου ἀγάλματος τοῦ Κωνσταντίνου βλ. καὶ Peger ἐν Hermes 36 (1901) 467.

² Βόνν. 1,528 καὶ 530.

³ ΟC, II, 172 «Ὅτι ἄρμα Ἑλίου ἐν τέτρασιν ἵπποις πυρίνοις ἱστάμενον παρὰ δύο στηλῶν ἐκ παλαιῶν τῶν χρόνων δὴρχεν ἐν τῷ ὄρφ Μιλίφ... Κατεναχθέν δὲ τὸ ἄρμα ἐν τῷ Ἰπποδρομίφ δορυφορούμενον στηλίδιον καινόν παρὰ Κωνσταντίνου κατασκευασθέν ὑπὸ Ἑλίου φερόμενον, Τύχη πόλεως, εἰς τὸ στάμα εἰσῆει καὶ στε-

παρίστα τὸν Κωνσταντῖνον, ἐκ τῆς εἰδήσεως τῶν Πατρῶν προκύπτει ὅτι οὗτος καὶ εἰς τὸ ξόανον παριστάνετο μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ 'Ἡλίου', πράγμα τὸ ὁποῖον, συνηγοροῦν ὑπὲρ τῶν ἀπόψεων τοῦ Preger, δὲν ἔλαβε διόλου ὑπ' ὄψιν τοῦ δ Κ.

Τὰ λεγόμενα περὶ τῆς πληροφορίας τοῦ Θεοδωρήτου, ὅτι εἶναι πολὺ ἀόριστα, δὲν εὐσταθοῦν. Τοῦναντίον εἶναι πολὺ σαφῆ καὶ αὐτονόητα. Αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ Κ. ἀπὸ τὰς πηγὰς πλειονος σαφηνείας εἶναι ὑπερβολικαί. Ὅταν λέγῃ ὁ Θεοδώρητος «τὰ περὶ τὴν ἐκείνου θήκην καὶ τὸν ἀνδριάντα γινόμενα», δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐννοῆ ἄλλα παρά αιτήσεις θεραπείας καὶ τὰς συναφεῖς πρὸς αὐτὰς προσκυνήσεις, προσφορὰς, λυχνοκαΐας καὶ ἄλλας παρομοίας λατρευτικὰς πράξεις. Ὅτι δὲ ταῦτα εἶναι ἀκριβῆ καὶ διετηρήθησαν καὶ εἰς τοὺς ὑστέρους αἰῶνας φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἀκολουθίας τῆς ἑορτῆς τοῦ ἁγίου, εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται ῥητὴ μνεῖα τῶν ἱαμάτων, τὰ ὁποῖα βλύζει ὁ τάφος τοῦ ἁγίου, ἀλλὰ καὶ τῆς παντοίας ἀρωγῆς, τὴν ὁποίαν παρέχει εἰς τοὺς προστρέχοντας εἰς αὐτόν. Ἐν τοῖς προσομοίοις ὀνομάζεται «πρῶτος καὶ ὑπέρμαχος τῶν ὀρφανῶν καὶ χηρῶν, σκέπη ταπεινῶν καὶ ἀπόρων, θλίψεων ἀνόρθωσις ὄντως καὶ τῶν αἰχμαλώτων ἀνάρρυσις». Περὶ δὲ τῆς λάρνακος αὐτοῦ λέγεται «οὗ καὶ ἡ λάρναξ ἰάσεις βρύει, Κωνσταντῖνε Ἰσαπόστολε». Τὰ ἴδια περὶ τοῦ τάφου λέγονται καὶ ἐν τῷ κανόνι τοῦ ἁγίου ('Ῥδθ θ') «Ὁ τάφος ἐνθα κεῖται τὸ ἱερόν, Κωνσταντῖνε, καὶ τίμιον σῶμά σου μαρμαρυγὰς θείων ἱαμάτων εἰλικρινῶς τοῖς προσιοῦσι πάντοτε βλύζει, ἰάματα παντοδαπά, τὸ σκότος ἀπελαύνων καὶ φέγγει ἀνεσπέρῳ φωταγωγῶν τοὺς εὐφημοῦντάς σε».

Ἄλλὰ καὶ τὰ λεγόμενα περὶ Φωτίου καὶ Φιλοστοργίου, ὅτι ὑπερβάλλον τὰ πράγματα καὶ ὅτι αἱ ὑπερβολαὶ εἶναι ἔργον, δηλ. πλαστογραφία, τοῦ Φωτίου, θέλοντος νὰ δυσφημήσῃ τὸν Φιλοστόργιον, καὶ ὅτι, ἐπειδὴ δὲν ἐσώθη τὸ κείμενον τοῦ Φιλοστοργίου, τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Φωτίου οὐδεμίαν ἀποδεικτικὴν δύναμιν ἔχουν, εἶναι ὄχι ἀπλῶς ἀστήρικτα, ἀλλὰ καὶ ἀυθαίρετα, ἐπιπόλαια καὶ ἀνιστόρητα. Εἶναι ἐνδεχόμενον ὁ Φώτιος νὰ εἶναι αὐστηρὸς εἰς τὰς κρίσεις του καθ' ἀίρετικοῦ, ἀλλ' ὄχι καὶ πλαστογράφος καὶ συκοφάντης, ἢ δὲ ἀξιοπιστία τῶν ἀπο-

φανωθῆν ἐξῆσι. Ἐτίθετο δὲ ἐν τῷ Σενάτῳ ἕως τῶν ἐπιόντων γενεθλίων τῆς πόλεως. Διότι δὲ ἐπὶ κεφαλῆς σταυρὸν εἶχεν, ὃν ἐχάραξε Κωνσταντῖνος, Ἰουλιανὸς αὐτὸ βοθύνῳ κατέχωσεν».

¹ Preger, ἐν. ἀ. σ. 465. Πρβ. καὶ David Lathoud, La consécration et la dédicace de Constantinople, *Échos d'Orient* 24 (1925) 188. «Mais il ne faut pas ignorer que l' Hélios en bronze érigé sur la colonne porphyrique avait son double dans l' Hélios en bois doré qui servit à la Pompa circencis du 11 Mai 330».

σπασμάτων, τὰ ὅποια εὐτυχῶς μᾶς διέσωσεν, εἶναι ἀδιαφιλονίκητος. Ὁ διαπρεπὴς ἐκδότης τοῦ Φιλστοργίου J. Bidez εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς ἐκδόσεώς του παρατηρεῖ (XII): «Niemand hat je die vollkommene Authenticität der uns so von Photius übermittelten Philostorgiana bezweifelt, und alle bisherigen Entdeckungen haben sie nur bestätigen können». Ἡ κατὰ τοῦ Φωτίου κατηγορία, ὅτις ἀποτελεῖ τὴν μόνην πηγὴν διὰ τὴν γνῶσιν πλείστων ἀπολεσθέντων συγγραφέων, εἶναι βαρυτάτη καὶ ἔχει ἀνάγκην ἀποδείξεως. Δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀπορρίπτονται ἀσυζητητὶ αἱ πληροφορίαι, αἱ ὅποια δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰ θεωρητικὰ κατασκευάσματά μας, οἱ δὲ παρέχοντες αὐτὰς σπουδαῖοι συγγραφεῖς νὰ καταδικάζωνται ὡς ἀναξιόπιστοι.

Ἐπειτα εἶναι ἀφελῆς ἡ πίστις, ὅτι ἦτο ἀρκετὴ ἡ ἀπαγόρευσις τῶν θυσιαῶν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου, διὰ νὰ παύσουν πράγματι αὐταί. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν ἔπαυον, καὶ αἱ ἀπαγορεύσεις ἐπαναλαμβάνονται ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι καὶ τοῦ Θεοδοσίου¹ καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ², περιελήφθησαν δὲ καὶ εἰς τὰ Βασιλικά. Προσεφέροντο δὲ αἱ θυσίαι ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ χριστιανῶν, ὅπως φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου τοῦ διατάγματος τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ 323³ καὶ ἐκ τῶν λεγομένων ἐν τοῖς Βασιλικοῖς⁴, ὅπου γίνεται λόγος ὄχι μόνον διὰ τοὺς ἐθνικούς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς «ταῦτα ἡμαρτηκότας μετὰ τὸ ἀξιωθῆναι τοῦ ἀγίου βαπτίσματος», καὶ ἐκ τῶν ἀπαγορεύσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων⁵. Τὸ δὲ πρᾶγμα ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον⁶, πολλάκις καὶ ὑπὸ τὰς εὐλογίας τῆς Ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα καὶ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ βήματος. Τοιοῦτόν τι ἐγένετο ἄλλοτε εἰς τὰ Φάρασα τῆς Καππαδοκίας⁷, μαρτυρεῖται δὲ καὶ γενικώτερον καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν Ἰμβρον ὑπὸ αὐτοπτῶν καὶ ἀξιόπιστων λόγῳ τῆς ιδιότητός των μαρτύρων, τῶν ἐκδοτῶν τοῦ Πηδαλίου μοναχῶν, Ἀγαπίου καὶ Νικοδήμου⁸.

¹ Cod. Theod. XVI, 10, De paganis, sacrificiis et templis.

² Cod. Just. I, 11, De paganis, sacrificiis et templis.

³ Cod. Theod. XVI, 2, 5.

⁴ I, 1, 20. Πρὸς καὶ LX, 39, 9. «Ὁ ποιῶν ἀπηγορευμένας θυσίας κεφαλικῶς τιμωρεῖται».

⁵ Πρὸς. Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα ἱερῶν κανόνων τ. Α' 199, 321. Β' 4-5 κ.α.

⁶ Πρὸς. Στ. II. Κυριακίδου, Θυσία ἐλάφου ἐν νεοελληνικῇ παραδόσει καὶ συναξαρίοις, Λαογρ. Γ' (1917) 189-215. Γ. Α. Μέγα, Θυσία ταύρων καὶ κριῶν ἐν ΒΑ Θράκη, Λαογρ. Γ' (1911) 148-171.

⁷ Βλ. Δ. Λουκοπούλου - Δ. Πετροπούλου, Ἡ λαϊκὴ λατρεία τῶν Φαράσων, Ἀθήναι 1949, σ. 46 κ.α.

⁸ Πηδάλιον, ἐκδ. 1800, σ. 212, σημ. 1. Παραθέτομεν τὰ σχετικὰ μέρη τῆς ὑποσημειώσεως διὰ τὸ δυσεῦρετον σήμερον τοῦ Πηδαλίου. «Ἦθεν μὲ σφοδρότατα ἐπιτίμια πρέπει νὰ ἐμποδίσουν οἱ Ἀρχιερεῖς ἀπὸ τοὺς χριστιανούς τὰ τουρκιστὶ

Οί νόμοι τῶν αὐτοκρατόρων δὲν δύνανται νὰ εξαλείψουν παλαιάς, ἐρριζωμένας εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ, συνηθείας¹. Διὰ τοῦτο καὶ οὐδόλως παράδοξος εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Φιλοστοργίου, παρὰ τὸν αὐστηρὸν ἔλεγχον τοῦ συγγραφέως ὑπὸ τοῦ Φωτίου, ὡς θεομάχου καὶ διαβάλλοντος τοὺς χριστιανούς. Ὅτι δὲ κάποια λατρεία ἀπεδίδετο εἰς τοὺς ἀνδριάντας τῶν αὐτοκρατόρων καὶ μετὰ τὸν Κωνσταντῖνον ἀποδεικνύει τὸ διάταγμα τοῦ Θεοδοσίου τοῦ 426², τὸ ὁποῖον ἀπαγορεύει οἰανδήποτε ἐκδηλὸν λατρευτικὴν πράξιν πρὸς αὐτούς, ἢ ὁποῖα δέον νὰ ἐπιφυλάσσεται μόνον διὰ τὸ θεῖον (*superno numini reservetur*), ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὴν βάσιν ἀκριβῶς τοῦ πορφυροῦ κίονος, ὁ ὁποῖος ὑπεδέσταζε τὸν ἀνδριάντα τοῦ Κωνσταντίνου, εἶχεν ἰδρυθῆ, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, εὐκτήριον, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ πατριάρχης κατὰ τὰς ἐπισήμους μετὰ τοῦ βασιλέως προελεύσεις εἰσῆρχετο καὶ ἐψάλλετο ἢ καταβασία τῆς ἑορ-

λεγόμενα κουρμπάνια, ὁποῦ τὴν σήμερον κάμνουσι, τὰ ὁποῖα εἶναι μία ἀνακαινιστικὴ τῶν θυσιῶν τῶν Ἑλλήνων καὶ Ἰουδαίων. Διὰ τί καθὼς ἐκεῖνοι ἐπίστευον ὅτι ἐξιλεώνουσι τὸν Θεὸν μὲ τὰ αἵματα καὶ τὰς σφαγὰς τῶν προβάτων καὶ τῶν ἄλλων ζώων. Ἐτιζῆ καὶ αὐτοὶ οἱ πεπλανημένοι, καὶ ἄφρονες, νομίζουσι ὅτι ἐξιλεώνουσι τὸν Θεόν, μὲ τὰς σφαγὰς, καὶ θυσίας τῶν κουρμπανίων τους. Καὶ διὰ τοῦτο εἶναι νὰ ἴδῃ τινὰς, ὅτι οἱ κουρμπανιστὰι αὐτοὶ, δὲν ἀγοράζουσι κανένα ἀπὸ τὰ ἐσφαγμένα παρ' ἄλλων, καὶ ἑτοιμα πρόβατα, ἀλλὰ θέλουσι μόνον τῶν νὰ τὰ σφάζουσι, νὰ ἀνάπτουσι εἰς τὰ κέρατά των κηρία, νὰ τὰ θυμιῶσι μὲ θυμιάματα, καὶ δλόκληρα νὰ τὰ ἐψήνουσι, καὶ ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων εἰκόνων νεόψητα, καὶ τζικνίζοντα ἀκόμη νὰ τὰ προθέτουσι, τὸ δῆμα αὐτῶν νὰ τὸ ἀφιερῶνται εἰς τὸν ναὸν ἢ μοναστήριον, καὶ εἰς τοὺς συγγενεῖς, καὶ φίλους, ἐπιστρέφοντες ἀπὸ τὴν πανηγυρίαν, διὰ νὰ ἀγιασθοῦν ἐξ αὐτοῦ προσφέρουσι τινὲς μερίδας. Ὡς τῆς ἑλληνικῆς πλάνης, καὶ ἰουδαϊκῆς δεισιδαιμονίας!.. Ἐτέρου σημ. περὶ τὸ ἀψή' καὶ ἡα' καὶ β' ἔτος εἴμην ἐν τῇ θρακικῇ χερσονήσῳ, καὶ ἐν τῇ νήσῳ Ἰμβροῦ διάγων, καὶ ἐδοκίμασα διὰ πολλῶν νὰ κόψω αὐτὴν τὴν παράνομον καὶ βάρβαρον συνήθειαν, οἱ ἱερεῖς ὁμοῦ ἦσαν εἰς ἐμένα δυσμενέστατοι, καὶ μὲ ἐκατηγόρουσι ὡς αἰρετικόν. Οὐ μόνον πρόβατα, οἱ ἐν Ἰμβροῦ σφάζουσι εἰς τιμὴν τῶν ἁγίων, ἀλλὰ καὶ βόας, κὰτωθεν δὲ τοῦ χωρίου τῆς Παναγίας, εἰς ἕνα τόπον ὁποῦ μὴτε καθαρὰ σημεῖα ναοῦ σφύρονται, τελοῦσιν οἱ ἐγχώριοι ἱερεῖς λειτουργίαν, σχεδὸν εἰς τὴν γῆν τιθέντες τὰ ἅγια, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ, καὶ θυσιάζουσι χοίρους. Καὶ ἐκ τῆς σφαγῆς τῶν χοίρων, ὀνομάζουσι τὸ τόπον διὰ τὸν ναόν, εἰς τὸν Ἀρχιστρατήγον τὸν Γουρνάρην, πρὸς διαφορὰν ἑτέρου ναοῦ τοῦ Ἀρχιστρατήγου ὁποῦ ἔχει τὸ αὐτὸ χωρίον. Πόσον εἶναι βδελυρὰ τὰ παρόμοια, καὶ οἱ ποιμένες καὶ προστάται τῶν ψυχῶν ἀδιαφοροῦσιν εἰς αὐτά, καὶ ἡ φροντίς τους εἶναι μόνον διὰ τὴν ἐπάρατον συλλογὴν χρημάτων. Εἶδὲ καὶ εἰπῆ τινὰς τὰ παρόμοια ἄνομα αὐτά, μισεῖται ὡς κακόφρων, ἀπὸ τοῦς τὰ κακόφρονα ἐργαζομένους. Τὰ ὁποῖα εἶναι λείψανα τῆς παλαιᾶς εἰδωλικῆς πλάνης».

¹ Βλ. Στ. Π. Κυριακίδου, Ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ χριστιανισμός. Ἀνάτυπον ἐκ τῶν πρακτικῶν τοῦ Α' Συνεδρίου Ἑλληνοχριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ, σ. 10 κέ.

² Cod. Theod. XV, 4,1.

της, ὁ δὲ διάκονος ἐξεφώνει τὴν ἐκτενὴν, προκύπτων διὰ τῶν θυρίδων τοῦ εὐκτηρίου¹.

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Κ., ὅτι ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος μόνον τὴν προσφορὰν θυσίας καὶ τὴν τέλεσιν μυστηρίων ἐθεώρει ὡς κριτήριον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου θὰ ἔπρεπε νὰ κρίνεται ὁ λατρευτικὸς χαρακτήρ μιᾶς οἰασθήποτε ἐκδηλώσεως, δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ὅτι δὲν ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι πράξεις, αἱ ὅποιαι εἰς τὴν συνείδησιν τῶν συγχρόνων ἐθεωροῦντο ἕξ Ἰσοῦ λατρευτικάι. Ὁ ἴδιος ὁ βιογράφος καὶ ὑμνητὴς τοῦ Κωνσταντίνου Εὐσέβιος ἀναφέρει ὅτι οὗτος ἐν γένει διὰ νόμου ἠμπόδισεν ἀορίστως «τὰ μυσσὰρὰ τῆς κατὰ πόλεις καὶ χώρας τὸ παλαιὸν συντελουμένης εἰδωλολατρείας, ὡς μήτε ἐγέρσεις ξοάνων ποιεῖσθαι τολμᾶν, μήτε μαντείας καὶ ταῖς ἄλλαις περιεργίαις ἐπιχειρεῖν, μήτε μὴν θύειν καθύλου μηδένα»², ὁ αὐτὸς δὲ προκειμένου περὶ τῆς θυσίας τοῦ Λικινίου ἐντὸς ἱεροῦ ἄλλους παρὰ τὴν προσφερομένην θυσίαν ἀναφέρει ὡς λατρευτικὸν στοιχεῖον καὶ τὴν κηρῶν ἄψιν³. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος τὰς θυσίας κυρίως ῥητῶς ἀπηγόρευσεν ὡς μυσσὰρὰς, προφανῶς διότι αὗται ἦσαν αἱ πανηγυρικώτεραι ἐκδηλώσεις τῆς ἐθνικῆς λατρείας, αἱ ὅποιαι προυκάλουν καὶ τὰς πανηγυρικὰς συγκεντρώσεις τοῦ πλήθους, ὅτι ὁμοῦ αὗται καὶ μόναι ἀπετέλουν δι' αὐτὸν τὸ κριτήριον τῆς λατρευτικῆς ιδιότητος εἶναι ὑπερβολή. Ὅτι δὲ εἰς τὴν συνείδησιν τῶν συγχρόνων καὶ αἱ ἄψεις κηρῶν καὶ αἱ λυχνοκαταὶ καὶ τὰ θυμιάματα καὶ τὰ παρόμοια ἀπετέλουν, ὅπως καὶ σήμερον, λατρευτικὰς προσφορὰς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ διατάγματος τοῦ Θεοδοσίου τοῦ ἔτους 392, τὸ ὁποῖον ἀπαγορεύει ἔχι μόνον τὰς θυσίας, ἀλλὰ καὶ τὸ πῦρ, τὸν οἶνον, τὰ φῶτα καὶ ἰδίως τὰ θυμιάματα⁴.

Ἄπροσδιόνυσος τέλος εἶναι ἡ πρὸς ἀντίκρουσιν τοῦ Pregel προβαλλομένη ἀπαίτησις νὰ γίνηται ἡ λατρεία τοῦ Κωνσταντίνου διὰ θείας μυσταγωγίας (Sakrament an Gott - Konstantin). Μυσταγωγία τελεῖται κατὰ τὰς ἑορτὰς ὄλων τῶν ἁγίων, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου⁵, ἀλλ' αὕτη, ὡς ἀναπαράστασις τοῦ θείου δράματος,

¹ Πρβ. τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον τοῦ Πορφυρογεννήτου.

² II, 45, Πρβ. καὶ IV, 25 «μὴ θύειν εἰδώλοις, μὴ μαντεῖα περιεργάζεσθαι, μὴ ξοάνων ἐγέρσεις ποιεῖσθαι, μὴ τελετὰς κρυφίους ἐπιτελεῖν».

³ II, 5 «ἀγάλματα ὧν ἤγετο θεῶν ἱερῶν οἷς κηροῦς ἐξάψας καὶ τὰ συνήθη θυσάμενος...» Καὶ κατωτέρω «...οἷς μάτην τοὺς κηροῦς ἐξάπτομεν».

⁴ Cod. Theod. XVI, 10, 12 «Nullus... sensu carentibus simulacris vel insontem victimam caedat vel secretiore piaculo larem igne, mero genium, penates odore veneratus accendat lumina, imponat tura, sarta suspendat».

⁵ Ἐν τῷ συναξαρίῳ τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου (21ης Μαΐου), προκειμένου περὶ

τοῦ θανάτου δηλ. τοῦ Σωτῆρος, εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένη πρὸς αὐτὸν καὶ μόνον καὶ δὲν δύναται νὰ μεταφερθῆ εἰς ἄλλο πρόσωπον ἀνευ ἀνατροπῆς τοῦ ὅλου μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Διὰ τοιοῦτου εἴδους εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς ἐπιχειρημάτων δὲν λύονται τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα. Ὅπως εἰς τὴν ἀρχαιότητα παρὰ τὴν μυστηριακὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος ὑπῆρχε καὶ ἄλλη, μὴ μυστηριακὴ, διὰ τοὺς ἄλλους θεούς, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν τὴν Δήμητρα, τοιοιτοτρόπως καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν παρὰ τὴν θεῖαν μυσταγωγίαν ὑπῆρχον καὶ ὑπάρχουν ποικίλαι ἄλλαι λατρευτικαὶ ἐκδηλώσεις καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν Χριστόν, ὅπως λ.χ. αἱ ἀκολουθίαι τῆς βαπτίσεως, τῆς σταυρώσεως, τοῦ ἐπιταφίου κτλ., καὶ πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ πρὸς τοὺς Ἀποστόλους καὶ πρὸς τοὺς διαφόρους ἁγίους. Αἱ ἐκδηλώσεις δ' αὗται, ἰδίως αἱ πρὸς τοὺς ἁγίους, ὡς εἶναι γνωστὸν, ἐφθασαν μέχρι τοιοῦτου σημείου ὑπερβολῆς, ὥστε ἐδημιούργησαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τὸν μέγαν σάλον τῆς Εἰκονομαχίας, ἐκ τοῦ ὁποῦ μοῖλις ἠδυνήθη ἢ παράδοσις νὰ σωθῆ ὅχι διὰ τῆς καταργήσεως αὐτῶν, πρᾶγμα ἀδύνατον, ἀλλὰ διὰ τῆς εὐφυοῦς ἐρμηνείας ὡς ἀπλῶς τιμητικῶν καὶ ὅχι λατρευτικῶν¹. Ἡ διάκρισις ὅμως αὕτη μεταξὺ τιμητικῆς προσκυνήσεως (adoratio) καὶ ἀληθινῆς λατρείας (cultus) εἶναι ἔργον τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἀπέχει ἀρκετοὺς αἰῶνας ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Κωνσταντίνου. Τὸ ὑναντίον παλαιότερον, καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἀκόμη τοῦ Θεοδοσίου, ἡ λέξις adoratio εἶχε τὴν σημασίαν τῆς λατρείας (veneratio deorum), δι' ἃ καὶ ἀπηγορεύετο αὕτη προκειμένου καὶ περὶ τῶν ἀνδριάντων τοῦ αὐτοκράτορος. Διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορος τούτου καθορίζει ὅτι κατὰ τὴν ἔδρυσιν ἀνδριάντων πρέπει νὰ παρίσταται δικαστής, ἀλλὰ «sine adorationis ambitioso fastigio», κατὰ δὲ τοὺς ἁγῶνας οἱ συρρέοντες ἐνδιαθέτως μόνον νὰ ἐκφράζουν ἐπαίνους πρὸς τὴν θεϊότητα

τῆς τελείσεως τῆς συνάξεως αὐτοῦ, λέγεται. «Τελεῖται δὲ ἡ αὐτοῦ σὺνάξις ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐν τοῖς Ἁγίοις Ἀποστόλοις καὶ ἐν τῇ θείᾳ αὐτοῦ Ναῶ, ἐν τῇ Κινστέρνῃ τῆς Μονῆς, τοῦ Πατριάρχου ἀμα τῷ βασιλεὶ καὶ τῇ συγκλήτῃ μετὰ λιτῆς ἐκείσε παραγινόμενου καὶ τὴν θεῖαν μυσταγωγίαν ἐπιτελοῦντος».

¹ Mansi, τόμ. 13, 372, «καὶ ταύταις ἀσπασμόν καὶ τιμητικὴν προσκυνῆσιν ἀπονέμειν, οὐ μὴν τὴν κατὰ πίστιν ἡμῶν ἀληθινὴν λατρείαν, ἣ πρέπει μόνῃ τῇ θείᾳ φύσει. Ἄλλ' ὄν τρόπον τῷ τύπῳ τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ καὶ τοῖς ἁγίοις εὐαγγελίοις καὶ τοῖς λοιποῖς ἱεροῖς ἀναθήμασι, καὶ θυμιαμάτων καὶ φώτων προσαγωγῆν πρὸς τὴν τούτων τιμὴν ποιεῖσθαι, καθὼς καὶ τοῖς ἀρχαίοις εὐσεβῶς εἴθισται. Ἡ γὰρ τῆς εἰκόνας τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει καὶ ὁ προσκυνῶν τὴν εἰκόνα προσκυνεῖ ἐν αὐτῇ τοῦ ἐγγραφομένου τὴν ὑπόστασιν».

(numen) τοῦ αὐτοκράτορος, τὰ δ' ὑπερβάλλοντα τὸ ἀνθρώπινον ἀξίωμα νὰ ἐπιφυλάσσωνται διὰ τὸ ἀνώτερον θεῖον (supernum numen) ¹.

² Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐξετάσεως νομίζω ὅτι σαφῶς προέκυψεν ὅτι τὰ στοιχεῖα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθη ὁ Preger καὶ τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξιν ἠμφεσβήτησεν ὁ K., δὲν εἶναι πλάσματα, αἱ δὲ πηγαι ὡς πρὸς αὐτὰ εἶναι ἀπολύτως ἀξιόπιστοι. Μένει νὰ ἐξετασθῇ ἡ ἀντίφασις, ἡ ὁποία κατὰ τὸν K. ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ἀπὸ τοῦ 324 προΐουσης στρεφῆς τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τοῦ γεγονότος τῆς ἰδρύσεως τοῦ ἀνδριάντος αὐτοῦ μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Ἡλίου, τὰ ὁποῖα εἶχεν ἤδη παύσει νὰ χρησιμοποιῆ εἰς τὰ νομίσματά του. Ὁ K. διὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν λογικὴν ἀκολουθίαν, ἠρνήθη τὴν ὑπαρξιν τῶν συμβόλων, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἔργον προκρούστου καὶ ὄχι ἱστορικοῦ, ἀντίθετον, ὡς εἶδομεν, πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἱστορικὴ ὁμῶς αὕτη ἀλήθεια δὲν νομίζω ὅτι μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἀρνηθῶμεν καὶ τὸ ἄλλο, ἐπίσης μεμαρτυρημένον γεγονός, τὴν προΐουσαν δηλ. στροφὴν τοῦ Κωνσταντίνου πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι λογικὸς σωρεΐτης, ἀλλ' ἐξιστόρησις τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἐν τῇ χρονικῇ των διαδοχῇ, αἱ ὁποῖαι δὲν διεπονται αὐστηρῶς ὑπὸ τῶν νόμων τῆς ἀριστοτελείου λογικῆς καὶ ἰδίᾳ τοῦ νόμου τῆς ἀντιφάσεως· αἱ ἀντιφάσεις εἰς αὐτάς, πραγματικαὶ ἢ κατ' ἐπίφασιν, δὲν εἶναι σπάνια, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν πρέπει νὰ λησμονῶσιν οἱ ἱστορικοί. Πρέπει λοιπὸν καὶ ἡ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ παρατηρουμένη ἀντίφασις ὄχι νὰ ἀρθῇ αὐθαίρετως διὰ τῆς διαγραφῆς τοῦ ἐτέρου τῶν μελῶν αὐτῆς, ἀλλ' ἀπλῶς νὰ ἐρμηνευθῇ ἐν τῇ συνεχείᾳ τῶν ἱστορικῶν πράξεων τοῦ Κωνσταντίνου.

Εἶναι πολὺ γνωστὸν ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος παρὰ τὴν στροφὴν του πρὸς τὸν χριστιανισμὸν καὶ τὰς ἀπαγορεύσεις ὠρισμένων ἐκδηλώσεων τῆς ἐθνικῆς λατρείας ἔδειξεν ἐν τῷ συνόλῳ ἀπέναντι τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου διαγωγὴν πολὺ μεμετρημένην, καὶ μέχρι τινὸς σημείου ἰσόρροπον. Περὶ τῆς ἰσορροπίας ταύτης μαρτυροῦσιν οἱ λόγοι, τοὺς ὁποίους θέτει εἰς τὸ στόμα αὐτοῦ ὁ Εὐσέβιος ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ «κατὰ πάσας τὰς ἐπαρχίας» ³. «Εἰρηνεύεσθαί σου τὸν λαὸν καὶ ἀστασιαστον μένειν ἐπι-

¹ Cod. Theod. XV, 4, 1. De imaginibus imperialibus. Παραθέτομεν δλόκληρον τὸ διάταγμα. «Si quando nostrae statuae vel imagines eriguntur seu diebus, ut adsolet, festis sive communibus, adsit iudex sine adorationis ambitioso fastigio, ut ornamentum diei vel loco et nostrae recordationi sui probet accessisse praesentiam. Ludis quoque simulacra proposita tantum in animis concurrentum mentisque secretis nostrum numen et laudes vigere demonstrant; excedens cultura hominum dignitatem superno numini reservetur».

² Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως II, 46 καὶ 50. Περὶ τῆς ἐπιφυλάξεως

θυμῷ ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ τῆς οἰκουμένης καὶ τοῦ πάντων ἀνθρώπων χρησίου. Ὅμοίαν τοῖς πιστεύουσιν οἱ πλανώμενοι χαίροντες λαμβανέτωσαν εἰρήνης τε καὶ ἡσυχίας ἀπόλαυσιν . . . Μηδεὶς τὸν ἕτερον παρενοχλείτω· ἕκαστος ὅπερ ἡ ψυχὴ βούλεται κατεχέτω, τούτῳ κατακεχρήσθω». Καὶ κατωτέρω (50). «Πλὴν ἕκαστος ὅπερ πείσας ἑαυτὸν ἀναδέδεκται, τούτῳ τὸν ἕτερον μὴ καταβλαπτέτω· ὅπερ θάτερος εἰδέν τε καὶ ἐνόησεν, τούτῳ τὸν πλησίον εἰ μὲν γενέσθαι δυνατὸν ὠφελεῖτο, εἰ δ' ἀδύνατον παραπεμπέσθω. Ἄλλο γάρ ἐστι τὸ τὸν ὑπὲρ ἀθανασίας ἄθλον ἐκουσίως ἐπαναιρεῖσθαι, ἄλλο τὸ μετὰ τιμωρίας ἐπαναγκάζειν». Ὑπάρχουν μάλιστα καὶ περιστάσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ Κωνσταντῖνος ἄφηγε τὰς χριστιανικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις νὰ ὑποχωρήσουν ἀπέναντι τῆς πολιτικῆς σκοπιμότητος τῆς ἰσορροπίας. Ὅταν οἱ κάτοικοι τῆς Ὀμβρικῆς πόλεως Hispellum ἔδρυσαν ναὸν διὰ τὴν λατρείαν τοῦ Φλαβίου γένους, δηλ. τοῦ γένους τοῦ Κωνσταντίνου, ἐδέχθη εὐχαρίστως τὴν προσφορὰν μὲ μίαν μόνον ἀόριστον ἐπιφύλαξιν, νὰ μὴ μολυνθῆ οὗτος διὰ τῶν δόλων τῆς δεισιδαιμονίας. Πόσον δ' ἠὺχρηστήθη ἐκ τῆς προσφορᾶς φαίνεται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἔδωσεν εἰς τὴν πόλιν¹. Ἄλλὰ καὶ μόνῃ ἢ ἀποδοχῇ τῆς ἰδρύσεως ναοῦ ἐπ' ὄνοματι τοῦ γένους του εἶναι ἀρκετὴ, διὰ νὰ δείξῃ τὴν ἀντίφασιν μεταξὺ τῶν πράξεων τοῦ Ῥωμαίου αυτοκράτορος πρὸς τὰς τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Κωνσταντίνου. Τοιαύτη τις ἀντίφασιν ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ πορφυροῦ κίονος ἔδρυσιν τοῦ ἀνδριάντος του ὡς οἰκιστοῦ μὲ τὰ σύμβολα τοῦ θεοῦ Ἑλίου. Δὲν εἶναι δὲ τὸ μόνον ἐθνικὸν στοιχεῖον κατὰ τὴν κτίσιν τῆς Νέας Ῥώμης.

Ἀνεφέραμεν ἤδη τὴν χάραξιν τῶν ὀρίων ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τὴν τοποθέτησιν τοῦ Παλλαδίου εἰς τὴν βᾶσιν τοῦ κίονος. Ὁ Ζώσιμος² ἀναφέρει ὅτι ἐν τῇ τετραστῶν μεγίστῃ ἀγορᾷ τοῦ Βυζαντίου «ναοὺς ἠεροδομήσατο δύο, ἐγκαθιδρύσας ἀγάλματα, θατέρῳ μὲν μητρὸς θεῶν Ῥέας, ὅπερ ἔτυχον οἱ σὺν Ἰάσονι πλεύσαντες ἰδρυσάμενοι κατὰ

τοῦ Κωνσταντίνου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ ἀπέναντι τῆς ἐθνικῆς λατρείας βλέπε ὅσα ἔγραφα ἐν τῇ ἐπιλήξῃ μου «Ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ Χριστιανισμός» δημοσιευθεῖσα εἰς τὰ «Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ», σ. 11 τοῦ ἀνατύπου.

¹ H. Dessau, Inscriptiones latinae selectae, Berolini 1892, vol I, ἀρ. 705 (σ. 159, 39). «Nam civitati Hispello aeternum vocabulum nomenque venerandum de nostra nuncupatione concessimus, scilicet ut in posterum praedicta urbs Flavia Constans vocetur; in cujus gremio aedem quoque Flaviae, hoc est nostrae gentis, ut desideratis, magnifico opere perfici volumus, ea observatione perscripta, ne aedis nostro nomini dedicata cujusquam contagiose superstitionis fraudibus polluetur». Πρβ. J. Geffcken, Der Ausgang des griechisch-römischen Heidentums, Heidelberg 1920, σ. 94.

² Ζώσιμος 2, 31. Βόνν. 97.

τὸ Δίδυμον ὄρος, τὸ Κυζίκου τῆς πόλεως ὑπερκείμενον... ἐν δὲ θατέρῳ Ῥώμης ἰδρύσατο τύχην». Ἱστορεῖ βεβαίως ὁ Ζώσιμος ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος παρεμόρφωσε τὸ ἀγαλμα τῆς Ῥέας ἀφαιρέσας τοὺς ἐκατέρωθεν λέοντας καὶ ἀλλάξας τὸ σχῆμα τῶν χειρῶν εἰς σχῆμα εὐχομένης ὑπὲρ τῆς πόλεως, τὴν ὁποῖαν ἐφορᾷ καὶ ἐποπτεύει, ἀλλὰ τοῦτο δὲν μεταβάλλει τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ῥέα, ὡς καὶ ἡ Τύχη τῆς Ῥώμης, εἶναι θεότητες ἐθνικαί, ξέναί ἐντελῶς πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Ὁ αὐτὸς Ζώσιμος ἱστορεῖ ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος περιέλαβε μὲν εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ κτισθέντα Ἱππόδρομον τὸ τέμενος τῶν Διοσκούρων, ἀλλὰ δὲν ἀπέρριψε τὰ δεικέλα, δηλ. τὰ ἀγάλματα αὐτῶν, ἀλλ' ἔστησεν ἐπὶ τῶν στοῶν τοῦ Ἱπποδρόμου, ὅπου εὐρίσκοντο ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς χρόνους τοῦ¹. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἀναφέρει ὅτι ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ ἔστησεν ὄχι μόνον τὸν τρίποδα τοῦ ἐν Δελφοῖς Ἀπόλλωνος, ἀλλὰ καὶ «αὐτὸ τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀγαλμα»². Ὁ δὲ Ἡσύχιος³ λέγει ἔτι εἰς τὰ Σενάτα, δηλ. τοὺς διὰ τοὺς συγκλητικῶς προοριζομένους οἴκους «τοῦ Δωδωναίου Διὸς ἀνέστησεν ἀγαλμα καὶ δύο τῆς Παλλάδος ἰδρύματα». Ἡ Ἱδρυσις τῶν ἀγαλμάτων μεγάλων ἐθνικῶν θεῶν εἰς κεντρικώτατα μέρη τῆς ἀρχαίας πόλεως ἀποτελεῖ ἐπίσης προφανῆ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν μνημονευθεῖσαν ἀνωτέρω ἀπαγόρευσιν τοῦ ἰδίου περὶ ἰδρύσεως ξοάνων. Ὁ Εὐσέβιος προσπαθεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν συγκέντρωσιν τοσούτου πλήθους ἀγαλμάτων εἰς τὴν νέαν πόλιν ἰσχυρίζομενος ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἤθελε διὰ τούτου νὰ γελοιοποιήσῃ τὴν εἰδωλολατρίαν, ἀλλ' ἡ ἐρμηνεία δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἐπιτυχής⁴. Προδήλως καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ Κωνσταντῖνος ἐνήργει ὡς Ῥωματοῦ αυτοκράτωρ, τῆρῶν τὴν ἐθνικὴν παράδοσιν, τοῦ ὁποῖου ἄλλως τε οἱ ὑπῆκοοι ἦσαν ἀκόμη κατὰ τὸ πλεῖστον ἐθνικοί, καὶ ὄχι ὡς χριστιανός⁵. Ὁ Ἰωάννης ὁ Λυδὸς ἀναφέρει ὅτι δύο, ἀμφοτέρω ἐθνικοί, ἐβοή-

¹ Ζώσιμος 2, 31 (Βόνν. σ. 97) «καὶ τὸν Ἱππόδρομον εἰς ἅπαν ἐξήσκησε κάλλος, τὸ τῶν Διοσκούρων ἱερὸν μέρος αὐτοῦ ποιησάμενος, ὧν καὶ τὰ δεικέλα μέχρι νῦν ἔστιν ἐπὶ τῶν τοῦ Ἱπποδρόμου στοῶν ἐστῶτα ἰδεῖν».

² *E. ἀ.

³ OC 17, 16.

⁴ Εὐσέβιος III, 54 (σ.101) «τὰ σέμνά χαλκουργήματα, ἐφ' οἷς ἡ παλαιὰ ἀπάτη μακροῖς ἐσεμνόνετο χρόνοις, ἔκδηλα τοῖς πᾶσιν ἐν ἀγοραῖς πάσαις τῆς βασιλείας πόλεως προυτίθετο, ὡς εἰς ἀσχήμονα θέαν προκεῖσθαι τοῖς ὀρθοῖν...ἐπληροῦτο δὲ δι' ἔλου πᾶσα ἡ βασιλείως ἐπώνυμος πόλις τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἐντέχνους χαλκοῦ φιλοκαλίαις ἀφισρωμένων... τούτοις αὐτοῖς ἀθύρμασιν ἐπὶ γέλωτι καὶ παιδιᾷ τῶν ὀρώντων τοῦ βασιλέως κεχρημένους».

⁵ Ὁ *Lathoud*, *Échos d'Orient* 23 (1926) σ. 296 ὀρθῶς παρατηρεῖ ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέφυγε νὰ λάβῃ μέρος εἰς θρησκευτικὰς τελετὰς εἴτε χριστιανικὰς εἴτε ἐθνικὰς, παριστάμενος εὐχαρίστως μόνον εἰς καθαρῶς πολιτικὰς. (Il ne présida de bon coeur que les cérémonies purement civiles).

θησαν τὸν Κωνσταντῖνον εἰς τὸ πολιισμόν τῆς πόλεως, ὁ Πραιτέξτατος ὁ ἱεροφάντης καὶ ὁ Σώπατρος ὁ τελεστής¹, ὁ δὲ ἀστρολόγος Οὐάλης συνέταξε τὸ ὠροσκόπιον τῆς πόλεως².

Ὁ αὐτὸς Λυδὸς ἀναφέρει καὶ τὸ δοθὲν ἱερατικὸν ὄνομα εἰς τὴν πόλιν «Ἐνθουσα»³, ὁ δὲ Μαλάλας λέγει ὅτι τὴν τύχην τῆς πόλεως τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀνανεωθείσης καὶ εἰς ὄνομα αὐτοῦ κτισθείσης ποιήσας τῷ θεῷ θυσίαν ἀναιμάκτων ἐκάλεσεν Ἐνθουσαν⁴. Τὸ ἔθιμον ἀναφέρει ὁ Μαλάλας ἐπανειλημμένως προκειμένου περὶ κτίσεων πολλῶν πόλεων ἐν Ἐνατολῇ, μετὰ θυσίας ἕμως αἱματηρᾶς καὶ ὄχι ἀναιμάκτου⁵. Οὕτω προκειμένου περὶ κτίσεως τῆς Ἀντιοχείας ἀφηγείται ὅτι ὁ κτίστης αὐτῆς Σέλευκος, ἄφ' οὗ διεχώραξε τὰ θεμέλια τοῦ τείχους, ἐθύσασκε δι' Ἀμφίονος ἀρχιερέως καὶ τελεστοῦ κόρην παρθένον ὀνόματι Αἰμάθην, μετὰ δὲ τὴν οἰκοδομὴν τῶν τειχῶν ἔστησεν «ἀνδριάντος στήλην χαλκῆν τῆς σφαγιασθείσης κόρης τύχην τῇ πόλει ὑπεράνω τοῦ ποταμοῦ, εὐθέως ποιήσας αὐτῇ τῇ τύχῃ θυσίαν»⁶. Μολονότι αἱ ἀφηγήσεις τοῦ Μαλάλα φαίνονται μυθώδεις, ἀσφαλῶς δὲν εἶναι πλάσματα τοῦ ἴδιου, ἀλλ' ὀρμῶνται ἐκ τοπικῶν παραδόσεων, αἱ ὁποῖαι, ὅπως καὶ ἡ τοῦ Γεφυριοῦ τῆς Ἄρτης, ἔχουσι πιθανώτατα ὡς πυρῆνα παλαιὰ ἀνατολικά ἔθιμα ἀνθρωποθυσιῶν, γινομένων κατὰ τὴν θεμελίωσιν κτισμάτων καὶ πόλεων,

¹ Περὶ μνηῶν 4, 2, ἐκδ. Wünsch σ. 65. «Ὁ δὲ Πραιτέξτατος ὁ ἱεροφάντης, ὁ Σώπατρος τε τῷ τελεστῇ καὶ Κωνσταντῖνῳ τῷ αὐτοκράτορι συλλαβῶν ἐπὶ τῷ πολισμῷ τῆς εὐδαίμονος ταύτης πόλεως, δύναμιν αὐτὸν (τὸν Ἰανόν) εἶναι τινα βούλεται ἐφ' ἑκατέρως Ἄρκτου τεταγμένην καὶ τὰς θειοτέρας ψυχὰς ἐπὶ τὸν σεληνιακὸν χορὸν ἀποπέμπειν».

² Ζωναρᾶς, 13, 3, 6. Βόνν. 3, 14, 143 «τὸν ἀστρονόμον καλέσας Οὐάληντα, τῶν τότε περὶ τὴν τέχνην ταύτην ἐσχολακώτων τὸν ἀκριβέστερον, ἐκέλευσεν ἐπὶ τῷ γενεθλίῳ τῆς πόλεως συντάξαι θεμάτιον, ἐν' ὁπόσοις μέλλοι διαμεῖναι αὕτη γνοίη ἐνι-αυτοῦς». Πρβ. καὶ Κεδρηνόν, Βόνν. 1, 497.

³ *Ε. ἀ. 89, 20. 126, 17. «Ῥώμη Φλώρα καὶ ἡ Κωνσταντῖνου πόλις ἦγουν Ἐνθουσα». Ὁ αὐτὸς (125, 3) ἀναφέρει ὅτι τρία ἦσαν τὰ διδόμενα εἰς τὴν κτισθῆναι πόλιν ὀνόματα, τελεστικόν, ἱερατικόν καὶ πολιτικόν, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον τὸ τελεστικόν ἦτο μυστικόν, γνωστὸν μόνον εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς. Ὁ Λυδὸς ἀναφέρεται εἰς τὴν κτίσιν τῆς Ῥώμης ὑπὸ τοῦ Ῥωμύλου, ἀλλὰ προφανῶς αὐτὸς ἢ ἡ πηγὴ του μεταφέρει εἰς τοὺς παμπάλαιους χρόνους τελεστικὰς καὶ μαγικὰς δοξασίας τῶν ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων.

⁴ Μαλάλας, Βόνν. 32, 17. Τὴν πληροφορίαν ἐπαναλαμβάνει τὸ Πασχάλιον Χρονικόν, Βόνν. 1, 528.

⁵ Π.χ. περὶ Ἀλεξανδρείας (σ. 192), Ἀντιοχείας (σ. 200 καὶ 235), Λαοδικείας (σ. 203), Ἀγκύρας (σ. 221), Ἀναζάρβου (σ. 268), Ταρσοῦ (σ. 37), Νύσσης (σ. 139) καὶ εἰ τινας ἄλλης.

⁶ Πρβ. καὶ τὰ λεγόμενα περὶ Λαοδικείας (σ. 203, 9) «θυσιάσας κόρην ἀδαῆ ὀνόματι Ἀγαύην, ποιήσας αὐτῇ στήλην χαλκῆν εἰς τύχην τῆς αὐτῆς πόλεως».

διὰ τὰ ἀποκτήσουν τὸ στοιχεῖον ἢ τὴν τύχην των, τῶν ὁποίων ἀμαυρὰ λείψανα εἶναι τὰ καὶ σήμερον ἀκόμη τελούμενα ὑπὸ τῶν οἰκοδόμων κατὰ τὴν θεμελίωσιν οἰκιῶν καὶ αἱ σχετικαὶ νεοελληνικαὶ παραδόσεις περὶ στοιχείων¹.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἔθιμα, τὰ τελεσθέντα κατὰ τὴν Ἴδρουσιν τῆς Νέας Ῥώμης, εἶναι καθαρῶς ἐθνικά. Ὁ Lathoud² νομίζει ὅτι τὰ τελεσθέντα ἀποτελοῦσι παράδοξον μείγμα (bizarre mélange) τῶν δύο θρησκειῶν. Νομίζω ὅτι ἡ γνώμη αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή κατὰ τοῦτο, ὅτι ὁ Lathoud ἀποδίδει σημασίαν εἰς τὰς πληροφορίες περὶ χρησιμοποίησεως κατὰ τὴν Ἴδρουσιν διαφόρων χριστιανικῶν σημειοφόρων, ἱερῶν δηλ. ἀντικειμένων, περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος ἀνωτέρω. Ἄλλ' αἱ πληροφορίες αὗται εἶναι πλάσματα χριστιανικὰ μεταγενέστερα, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὴν πραγματικότητα. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κωνσταντίνου μόνον ἴσως ὁ Σταυρὸς εἶχεν εὑρεθῆ, ἀλλ' ὅχι καὶ τὸ ἀλάβαστρον καὶ οἱ κόφινοι καὶ τὰ ὑπολείμματα τῶν ἄρτων, τὰ ὁποῖα ἀσφαλῶς ζῶντος ἔτι τοῦ Σωτῆρος θὰ εἶχον ἐξαφανισθῆ, καὶ ἔσα ἄλλα βαθμηδὸν ἐδημιούργησεν ἡ φιλόθρησκος φαντασία κυρίως τῶν μοναχῶν. Ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος τὴν χριστιανικότητα αὐτοῦ ἔδειξεν ὅχι διὰ τῆς ἀναμείξεως ἐθνικῶν καὶ χριστιανικῶν ἐθίμων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἰδρύσεως καθαρῶς χριστιανικῶν μνημείων, ὅπως εἶναι ὁ Ναὸς τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, ὁ Ναὸς τῶν δώδεκα Ἀποστόλων καὶ ἄλλα παρόμοια. Κατὰ ταῦτα νομίζω ὅτι ἡ συναίσθησις ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τῆς διπλῆς αὐτοῦ ἰδιότητος, τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορος καὶ τοῦ Χριστιανοῦ, ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τὰς παρατηρουμένας εἰς τὰ ἔργα καὶ τὰς πράξεις αὐτοῦ ἀντιφάσεις.

Ἀσφαλῶς μετὰ τὴν πρὸς τὸν χριστιανισμὸν στροφὴν ὁ Κωνσταντῖνος δὲν ἦτο πλέον δυνατὸν νὰ χαρακτηρίζη ἑαυτὸν ὡς θεόν. Ὡμολόγει, ὅπως λέγει ὁ Εὐσέβιος³, καὶ ἔχαιρε προσφωνούμενος θεράπων τοῦ θεοῦ,

¹ Βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις 2, ἀρ. 447 (σ. 1051).

² D. Lathoud, La consécration et la dédicace de Constantinople, Échos d'Orient 24 (1925) 180. «En attribuant à chacune des deux religions la part qui lui revient,... nous finirons par reconnaître un bizarre mélange de l'une et de l'autre, une transaction curieuse entre les adeptes du polythéisme et du christianisme, comme on peut s'attendre à en rencontrer dans les sociétés en évolution. L' idolâtrie avait inspiré, pénétré un grand nombre d' usages purement civils. L' Eglise ne pouvait du jour au lendemain purifier toutes les coutumes et totalement. Et même si l' élément chrétien avait été la majorité, il était politique dans les déploiements publics de la vraie foi de tenir compte des attardés encore esclaves des faux dieux».

³ Εὐσέβιου, Τριακονταετηρικός 12 (σ. 215, 16) «Καὶ τοῦθ' ὁ μέγας βασιλεὺς οὐρανόθεν ἐνήργει, δπλίτην ἄμαχον τὸν αὐτοῦ θεράποντα προστησάμενος (χαίρει

εις τὸν ὁποῖον οὗτος παρέσχε τὴν ἐπὶ τῆς γῆς βασιλείαν, αὐτὸς δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ θεοῦ παρέχει τὰς κατὰ μέρος διοικήσεις, θέλει δὲ δώσει λόγον διὰ τὰς πράξεις ὧν. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῆς γνώμης τοῦ Κωνσταντίνου περὶ ἐαυτοῦ οἱ αὐτοκράτορες δὲν ἔπαυσαν νὰ μετέχουν θεϊότητος καὶ ἱερότητος παρὰ τοῖς ὑπηκόοις των. Αὐτὸς ὁ Κωνσταντῖνος ἀποκαλεῖται ὑπὸ τοῦ υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου *divus*¹, οἱ διάδοχοί του ὁμιλοῦσι, ὡς εἶδομεν, διὰ τὸ *numen* τοῦ αὐτοκράτορος, ὅσα δὲ πρὸς χρῆσιν αὐτῶν ὑπάρχουν μετέχουν τῆς ἱερότητος καὶ ὀνομάζονται *iera* (*sacra*)², ἱερὸν παλάτιον, ἱερὸν κουβούκλιον, κτλ., τὰ δὲ διατάγματα αὐτῶν *sacræ* (*sacræe*) ἢ θεῖοι τύποι³. Ἐξηκολούθησε δ' ἡ περιβάλλουσα τὸ πρόσωπον τοῦ αὐτοκράτορος θεϊότης μέχρι καὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ Βυζαντίου χρόνων, μεταδοθεῖσα καὶ εἰς τὸν ἐκάστοτε ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου καθήμενον μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, ὅστις *θειοτάτη παναγιότης* προσαγορεύεται.

B'.

Η ΠΡΟΒΛΕΨΙΣ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΣΗΜΑΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΛΕΞΕΩΣ ΘΕΜΑ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙΣ

Εἶναι γνωστότατον εἰς τοὺς περὶ τὸ Βυζάντιον ἀσχολουμένους ὅτι ἀπὸ τοῦ Ζ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἡ λέξις *θέμα* ἐδήλωσε τὰς στρατιωτικὰς ἄμα καὶ πολιτικὰς ἐπαρχίας, εἰς τὰς ὁποίας διηρέθη βαθμηδὸν τὸ κράτος ἔνεκα στρατιωτικῶν κυρίως ἀναγκῶν. Ἡ ἐξέλιξις τῆς σημασίας τῆς λέξεως ταύτης ἀπετέλεσε τὸ ὑποκειμενον βραχείας ἀνακοινώσεώς μου εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ συγκροτηθὲν Θ' Βυζαντινολογικὸν συνέδριον (1954), τὴν ὁποίαν ἀνευ περαιτέρω ἐπεξεργασίας ἐδημοσίευσα εἰς τὸν ΚΓ' τόμον τῆς Ἐπετηρίδος Βυζαντινῶν Σπουδῶν (σ. 392-394), τὸν ἐκδοθέντα πρὸς τιμὴν τοῦ ἀειμνήστου Φαίδωνος Ι. Κουκουλέ, ὑπὸ τὸν τίτλον «Πῶς ἡ λέξις *θέμα* ἔφθασεν εἰς τὴν σημασίαν τῆς στρατιωτικῆς περιοχῆς». Εἰς τὴν ἀνακοίνωσιν ἐκείνην ἐξέφρασα τὴν γνώμην, ὅτι ἡ

γὰρ ὡς προσφωνούμενος εὐσεβείας ὑπερβολῇ βασιλεύς). Βλ. καὶ Βίον 2, 29 (σ. 54, 4) καὶ 4, 29 (129, 7) «Οἱς δὲ λαμπραῖς φωναῖς μαρτυρούμενος διεστέλλετο θεῶν λόγον δώσειν τῶν ἐγχειρουμένων αὐτοῖς. Αὐτῷ μὲν γὰρ τὸν ἐπὶ πάντων θεῶν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχεῖν, αὐτὸν δὲ μιμήσει τοῦ κρείττονος τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις. Πάντας γὰρ μὴν τῷ μεγάλῳ βασιλεὶ κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύνas τῶν πραττομένων ὑπέξιν».

¹ Cod. Theod. XVI, 10, 2 «contra legem divi principis parentis nostri».

² Βλ. τὴν ὁμιλίαν τοῦ Fr. Dölger, *Der Kaiser - und Reichsgedanke Constantins des Grossen in der Geschichte*, Zürich 1959, σ. 8.

³ Βλ. Χρονικὸν Πασχάλιον, Βόνν. 1, 529 «κελεύσας διὰ θεοῦ αὐτοῦ τύπου».

σημασία της λέξεως *ὠρηθήη* ἐκ τῆς σημασίας τοῦ κατακλίνομαι, καιτάζομαι, πλαγιάζω στὸ κρεβάτι, τὴν ὁποῖαν ἔχει τὸ ῥήμα *τίθημι* εἰς δημωδέστερα βυζαντινὰ κείμενα ἤδη τοῦ Ζ' αἰῶνος, ἀκόμη δὲ καὶ σήμερον εἰς τὰ γλωσσικὰ ιδιώματα τῆς Κρήτης καὶ τῶν Δωδεκανήσων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ λέξις ὑπὸ τὴν μορφήν *θέτω* διατηρεῖ τὴν αὐτὴν σημασίαν. Βραδύτερον ἐπληροφορήθη ὅτι ἐν Κρήτῃ εἶναι σήμερον ἐν χρήσει καὶ ἡ λέξις *βοϊδόθεμα*, ἡ ὁποῖα δηλοῖ τὸν τόπον, ὅπου συναγελάζονται βόες¹. Ἐντεῦθεν ἡ λέξις *θέμα* ἀρχικῶς ἐσήμαινε τὸν τόπον, ὅπου κατέλυον ζῶα ἢ ἄνθρωποι, τὴν μάνδραν ἢ τὸ κατάλυμα ἀνθρώπων, ὅπως οἱ στρατιῶται, τὸν στρατῶνα, ἀκριβῶς ὅπως ἡ λέξις *κοίτη* εἰς τοὺς παπύρους ἐδήλωσε μὲν καὶ τὸν τόπον, ὅπου συναγελάζονται τὰ κτήνη διὰ τὰ κοιμηθῶν, τὴν μάνδραν (*Hürde*), ἐδήλωσεν ὁμοῦ καὶ τὸ κατάλυμα τῶν φυλάκων στρατιωτῶν, τῶν φυλακιστῶν (*κοίτη τῶν φυλακιστῶν*), ἀκόμη δὲ καὶ τὸν τόπον κατασκηνώσεως τῶν λατόμων². Ἐτέλος ἐδήλωσε καὶ εὐρείαν γεωργικὴν περιοχὴν, οἷον «ἐν δυοὶ κοίταις ἀρουραὶ ἐπτὰ».

³Εσχάτως ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ συναδέλφου κ. Ν. Ἀνδριώτου ὅτι ἡ λέξις *θέμα* ὑπάρχει σήμερον καὶ ἐν Ἰμβρῷ, δηλοῖ δὲ ιδιόκτητον βοσκότοπον, ὅπου μόνον ὁ ἰδιοκτήτης δικαιούται νὰ βόσκη τὸ ποίμνιόν του καὶ νὰ στήνῃ τὰς ἐγκαταστάσεις του, μάνδραν, καλύβην καὶ εἴ τι ἄλλο. Χρησιμοποιεῖται δὲ ἡ λέξις καὶ μεταφορικῶς εἰς τὴν φράσιν «*βγῆκα ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μου*», ἡ ὁποῖα δηλοῖ ὅτι καὶ ἡ φράσις «*ἔχασα τὰ νερά μου*», ὅ ἐστι κάμνω ἄλλ' ἄντ' ἄλλων, διότι ἐξῆλθον τῶν ὁρίων τῆς ἐμπειρίας μου.

⁴Ἡ τοπικὴ σημασία τῆς λέξεως ἀπαντᾷ καὶ εἰς παλαιὰν ἐπιγραφὴν (IG 14, 217) οἷον «*Ζωπύρω Ἐπιξένου θέμα ὑπὸ τὰν πύλαν τὰν Σελινουντιῶν*». Ὁ ἐκδότης G. Kaibel ἐρμηνεύει τὴν λέξιν ὡς ἐξῆς: «*Legendum puto θέμα, ita ut significatum sit, quo loco agri singulis hominibus siti fuerint*»⁵.

Παρομοίᾳ ὑπῆρξεν ἡ ἐξέλιξις καὶ τῆς ἀρχαίας λέξεως *λόχος*, ἡ ὁποῖα, ὀρμηθεῖσα ἐκ τοῦ *λέχομαι* - *λέχος*, κατήντησε νὰ σημαίνῃ τὸ γνωστὸν στρατιωτικὸν σῶμα.

Τὴν αὐτὴν περίπου σημασιολογικὴν ἐξέλιξιν εἶχον καὶ αἱ λατινικαὶ λέξεις *cohors*, *excubiae*, *contubernium*, ἀλλὰ καὶ ἡ λέξις *fos-satum* (φοσσατον), ἡ ὁποῖα, ὀρμηθεῖσα ἀπὸ τοῦ ὠχυρωμένου στρατοπέδου, ἐδήλωσε κατόπιν παρὰ Βυζαντινοῖς δημωδέστερον καὶ τὰ στρατεύματα ἐν γένει.

¹ Βλ. Ἑλληνικά 13 (1954) 339.

² Τὰς σημασίας βλ. παρὰ *Fr. Preisigke*, Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden, Berlin 1925, ἐν λ. *κοίτη* καὶ *κοιτάζω*, *κοιτασμός*.

³ Πρβ. καὶ *Fr. Preisigke*, ἔ. ἀ.

Παρομοίαν εξέλιξιν υπέστη και ή λέξις στρατόπεδον, ή όποία ήδη εις την άρχαιότητα εδήλωσεν ού μόνον τον τόπον, όπου καταυλίζεται ο στρατός, αλλά και αυτόν τουτον τον στρατόν, οίον τὸ παρ' Ἰσοκράτει «στρατόπεδον συστήσας ἐπὶ τοὺς βαρβάρους ἤγαγε»¹.

Εἰς τὰ ἑλληνικά ταῦτα παραδείγματα κατὰ τὴν ὥραν τῆς ἀνακοινώσεως ὁ κ. Henri Grégoire υπέμνησε και τὴν εξέλιξιν τῆς γερμανικῆς λέξεως Lager, ἥτις, ἂν δὲν ἀπατώμαι, ἀρχικῶς σημαίνουσα τὴν κοίτην, εδήλωσεν εἰδικώτερον και τὴν κοίτην τῶν στρατιωτῶν, δηλ. τὸ στρατόπεδον.

Ἡ παράλληλος σημασιολογικὴ εξέλιξις τῶν στρατιωτικῶν τούτων λέξεων μὲ ἐνίσχυσεν εἰς τὴν ἀρχικὴν μου γνώμην, ὅτι ἡ λέξις θέμα, ἰσοδύναμος ἀρχικῶς κατὰ τὴν σημασίαν πρὸς τὴν λέξιν κοίτη, εδήλωσεν ἀρχικῶς μὲν τὸ κατάλυμα ζώων ἢ ἀνθρώπων, και δὴ και στρατιωτῶν (στρατῶνα), βραδύτερον δὲ και τὴν εὐρυτέραν γεωγραφικὴν περιοχὴν, τὴν ἐπαρχίαν, όπου κατηυλίζοντο διάφοροι στρατιωτικαὶ μονάδες, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα παρατίθεται κατὰ γενικὴν, οἶον θέμα τοῦ ὀψικίου, θέμα τῶν βουκελλαρίων, θέμα τῶν ἰκανάτων κτλ.

Τὴν γνώμην ταύτην ἐξακολουθῶ νὰ διατηρῶ και νὰ θεωρῶ ὡς γλωσσικῶς ὀρθήν, ἱστορικῶς δὲ οὐδαμοῦ προσκρούουσαν, παρ' ὅλας τὰς ἐκφρασθεῖσας ἀντιρρήσεις ἐκ μέρους κυρίως τοῦ κ. Franz Dölger. Οὗτος ἔγραψε περὶ αὐτῆς πρῶτον μὲν εἰς τὴν βιβλιοκρισίαν τῆς πραγματείας τοῦ κ. A. Petrusi, Nuova ipotesi sull'origine dei temi bizantini (Aevum 28 [1954])², ἔπειτα δὲ εἰδικῶς εἰς τὴν πραγματείαν του «Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέμα»³.

Ὁ Dölger προσέκρουσε κυρίως εἰς τὴν λέξιν στρατῶν, τὴν ὁποίαν μεταχειρίσθη, ἡ ὁποία, λέγει, εἶναι «λίαν ἀκατάλληλος διὰ στρατιωτικὰς μονάδας, αἱ ὁποῖαι κατὰ κανόνα ἦσαν ἐγκαθιδρυμέναι εἰς διεσπαρμένα μικρὰ ἀγροτικά κτήματα και μόνον εἰς περιπτώσεις πολέμου ἢ γυμνασίων, και τότε ὄχι ὅλαι αἱ 4.000 ἀνδρῶν ὁμοῦ, ἀλλ' εἰς μικρὰ τμήματα εἰς στρατόπεδα (φοσσαῖτα), συνήγοντο· ἐκτὸς τούτου, κατὰ κανόνα γίνεται λόγος περὶ θέματος (εἰς τὸν ἐνικόν) Ἀνατολικοῦ, Ἀρμενικοῦ, ἐπ' οὐδενὶ ὁμοῦ λόγῳ πρέπει νὰ ὑποτεθῆ ὅτι αἱ 4000 ἀνδρῶν ἐνὸς θέματος ἦτο δυνατόν νὰ στεγασθοῦν εἰς ἓνα στρατῶνα». Ἡ παρατήρησις τοῦ Dölger ὀφείλεται εἰς τελείαν παρανόησιν τῆς γνώμης μου, ἕνεκα τῆς ὁποίας μου κατελόγησε περιέργως και ἄγνοιαν γνωστοτάτων πραγμά-

¹ Παναθηναϊκός, 77.

² BZ 47 (1954) 486.

³ Historia, IV (1955) σ. 189 κέ. Τὴν πραγματείαν τοῦ Petrusi δὲν ἤδυνήθη μέχρι τοῦδε νὰ ἴδω.

των, δηλ. τῆς διασπορᾶς τῶν θεματικῶν στρατιωτῶν εἰς διάφορα ἀγροτικά κτήματα, τὰ καλούμενα τόπια ἢ στρατιωτοτόπια, περὶ τῶν ὁποίων μάλιστα ἔγραψα ἐπανελημμένως ἤδη ἀπὸ τοῦ 1926¹. Οὐδέποτε διενοήθη ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀρτίας ὀργανώσεως τῶν θεμάτων οἱ θεματικοὶ στρατιῶται κατέχουν εἰς ἓνα στρατῶνα. Ὁ Dölger δὲν ἐπρόσεξεν ὅτι τὴν λέξιν *στρατών*, τὴν μεταχειρίζομαι διὰ νὰ δεῖξω τὴν δευτέραν βαθμίδα τῆς σημασιολογικῆς ἐξελιξέως τῆς λέξεως καὶ ὄχι τὴν τελευταίαν. Εἶναι γνωστὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι ἡ σημασία τῶν λέξεων ἄλλοτε μὲν διευρύνεται ἀπὸ εἶδους ἐπὶ γένος, ἄλλοτε δὲ συστέλλεται ἀπὸ γένους ἐπὶ εἶδος². Κατὰ τὴν γνώμην μου ἡ σημασιολογικὴ ἐξέλιξις τῆς λέξεως ἔχει ὡς ἐξῆς: 1) κλίνη, 2) τόπος ὅπου αἱ κλίνας τῶν στρατιωτῶν, στρατῶν, ἢ τόπος συγκεντρώσεως ζώων (βοῦδοθεμα), 3) ἀγροτικὴ περιοχὴ³, 4) εὐρεῖα τοπικὴ περιοχὴ, ἐπαρχία, ἔνθα εὐρίσκειται ἐγκατεστημένον ὠρισμένον πλῆθος στρατιωτῶν, 5) ἡ γνωστὴ στρατιωτικὴ μονάς. Ὡς πρὸς τὴν παρατήρησιν, ὅτι κατὰ κανόνα γίνεται λόγος «περὶ θέματος (εἰς τὸν ἐνικόν) Ἀνατολικοῦ, Ἀρμενικοῦ» παρατηρῶ ὅτι ἀρχικότερα εἶναι ἡ κατὰ γενικὴν προσθήκη τοῦ ὀνόματος τῆς στρατιωτικῆς μονάδος, τῆς ἐγκαθιδρυμένης εἰς τὴν περιοχὴν, οἷον θέμα τῶν βουκελλαρίων, τοῦ ὄψικίου, τῶν Ἀρμενιάκων, τῶν Ἀνατολικῶν, τῶν Θρακησίων.

Νομίζω ὅτι ἡ ἐξέλιξις, τὴν ὁποίαν προτείνω, δὲν ἔχει τι τὸ προσκρούον εἰς τοὺς γλωσσικοὺς νόμους. Ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶς δὲν νομίζω ὅτι προσκρούει πουθενά. Οἱ στρατιῶται, πρὶν ἀκόμη ἀποκτήσουν ἴδια τόπια, ἀσφαλῶς εἶτε ὡς φρουροὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας εἶτε καὶ ὡς σωματοφύλακες καὶ συνοδοὶ τοῦ αὐτοκράτορος εἶχον ἀνάγκην κάπου νὰ στεγάζωνται διὰ νὰ κοιμῶνται, καὶ ἡ στέγη αὕτη πολὺ καλὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ *θέμα*, ὅπως παλαιότερον ὀνομασθῆ *κοίτη*. Βεβαίως ἡ λέξις μὲ τὴν σημασίαν αὐτὴν δὲν μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἀρχαιότητος, ὅτι ὅμως ὑπῆρξε μαρτυρεῖ ἡ προφορικὴ παράδοσις, δεῖγματα τῆς ὁποίας παρετέθησαν ἀνωτέρω.

¹ Διγενῆς Ἀκρίτας (1926) στ. 41 κέ. 48 κέ. 87 κέ. Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια τόμ. Γ' (1927) ἄρθρον Ἀκρίται, στ. 169. Βυζαντινὰ Μελέται II - V (1937) σ. 274.

² Περὶ ποιητικῆς 1457 b «Μεταφορὰ δὲ ἐστὶν ὀνόματος ἀλλοτρίου ἐπιφορὰ ἢ ἀπὸ τοῦ γένους ἐπὶ εἶδος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ τὸ γένος ἢ ἀπὸ τοῦ εἶδους ἐπὶ τὸ εἶδος ἢ κατὰ τὸ ἀνάλογον». Παραδείγματα πλὴν τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους παρατιθεμένων βλ. καὶ παρὰ Ν. Ἀνδριώτη, Σημασιολογία, Θεσσα. 1959, σ. 9 κέ. καὶ 13 κέ.

³ Ὡς ἐδῶ ἡ ἀντιστοιχία τῆς σημασιολογικῆς ἐξελιξέως τῆς λέξεως *θέμα* πρὸς τὴν τῆς *κοίτης* εἶναι πλήρης.

*Αντί της προταθείσης ὑπ' ἑμοῦ ἐρμηνείας ὁ Dölger προτείνει ἄλλην, προερχομένην ἐκ τοῦ γραφειοκρατικοῦ λεξιλογίου. Οὗτος ὁρμᾶται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ στρατιῶται ἦσαν καταγεγραμμένοι εἰς κατάλογους, τῶν ὁποίων πράγματι συχνή εἶναι ἡ μνεῖα καὶ εἰς τοὺς συγγραφεῖς καὶ εἰς τὴν νομοθεσίαν. Περαιτέρω παρατηρεῖ ὅτι γραφειοκρατικῶς γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως *θέσις* πρὸς δῆλωσιν δεσμίδος ἐγγράφων (=κώδικος), ἀποθεθειμένης εἰς τὰς θήκας τοῦ γραφείου. Κατὰ ταῦτα καὶ οἱ κατάλογοι τῶν στρατιωτικῶν τῶν καθ' ἑκάστην ἐπαρχιῶν ἀπέκειντο εἰς τὸ λογοθέσιον τῶν στρατιωτικῶν κατὰ τοιαύτας *θέσεις*. Περαιτέρω παρατηρεῖ ὅτι τὰ εἰς *-ις* λήγοντα ἔληξαν πολλάκις καὶ εἰς *-μα* μὲ τὴν αὐτὴν σημασίαν, οἷον *στάσις-στάμα, θέλησις-θέλημα, πρόθεσις-πρόθεμα* κ.τ.λ., ὅθεν καὶ *θέσις-θέμα*. Ἐν τέλει ὑπενθυμίζει τὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου (Περὶ θεμάτων, 60,24 ἔκδ. Pertusi) «Αὐτὸ γὰρ τὸ ὄνομα τοῦ θέματος ἑλληνικὸν ἐστὶν καὶ οὐ ῥωμαϊκόν, ἀπὸ τῆς θέσεως ὀνομαζόμενον».

Ἡ ἀκολουθία τῶν σκέψεων τοῦ Dölger εἶναι ἄμεμπτος, προσκρούει δμως εἰς τὰ ἀκόλουθα. 1) Εἰς τὸ ὅτι ἡ λέξις *θέμα* δὲν ἀπαντᾷ ὡς γραφειοκρατικὴ λέξις ἀντὶ τῆς λέξεως *θέσις*, τὸ δὲ *θεματίζω* τῶν πρακτικῶν τῆς Συνόδου τοῦ 681 «ἕρον δὲ σεπτὸν καὶ σεβάσιμον ἢ ἅγια σύνοδος ἐθεμάτισεν» ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ ἐνομοθέτησεν, ἄσχετον πρὸς τὴν γραφειοκρατικὴν. 2) Εἰς τὸ ὅτι καὶ μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰῶνος δὲν ἔπαυσε νὰ γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως *κατάλογος* μὲ τὴν σημασίαν τοῦ στρατιωτικοῦ καταλόγου καὶ 3) Εἰς τὸ ὅτι ἡ λέξις *θέμα* ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτῆς εἶχε καὶ διετηρήσῃ πάντοτε κυρίως τοπικὴν σημασίαν. Ὡς πρὸς τὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου, τὸ ὁποῖον ἐπικαλεῖται τελευταῖον ὁ Dölger πρὸς ἐπίρρωσιν τῆς γνώμης του, νομίζω ὅτι δὲν δύναται νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, διότι ὁ γράψας τὸ ἔργον δὲν διακρίνεται διὰ τὴν ἀκριθεῖ τῶν πραγμάτων γνώσιν καὶ τὴν λογικότητα ἐν γένει, ἀφ' οὗ δὲν κατορθώνει νὰ δώσῃ εἰκόνα οὐδὲ τῆς συγχρόνου πραγματικῆς καταστάσεως τῶν θεμάτων, συγγέων ἀδιακρίτως παλαιότερα καὶ νεώτερα. Κατὰ ταῦτα δὲν δύναμαι νὰ θεωρήσω τὴν ὑπὸ τοῦ Dölger προτεινομένην σημασιολογικὴν ἐξέλιξιν πιθανωτέραν τῆς ἰδικῆς μου.

Τὴν γνώμην τοῦ Dölger ἠκολούθησεν, ὅπως ἦτο φυσικόν, ὁ Καραγιαννόπουλος¹, ὁ ὁποῖος εἰς τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Dölger προσθέτει καὶ δύο ἰδικὰς του. Αὐξάνει πρῶτον τὸν ἀριθμὸν τῶν στρατιωτῶν ἀπὸ 4.000 μέχρι 15.000 καὶ ἐκφράζει τὴν γνώμην, ὅτι, ἐὰν ὑπῆρχον τόσον τερά-

¹ J. Karayiannopoulos, Contribution au problème des «thèmes» byzantins, Extrait de l' *Hellénisme Contemporain*. Deuxième série, tome X, 1956, σ. 473 κ.ε.

στιοι στρατώνες, ἀσφαλῶς θὰ ἐγίνετό τις μνεῖα αὐτῶν ὑπὸ τῶν συγγραφέων ἢ θὰ εὐρίσκοντο λείψανα αὐτῶν, καὶ δεύτερον ὑποστηρίζει ὅτι ἡ λέξις *βοῦδοθέμα* δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον, πρῶτον διότι ἡ παρουσία τῆς λέξεως *θέμα* εἰς ἓν σύνθετον δὲν σημαίνει ὅτι ἡ λέξις ὑπῆρχε καὶ καθ' ἑαυτήν, ὡς ἀπλή (σ. 423), καὶ δεύτερον, διότι εἰς τὸ σύνθετον τοῦτο τὸ ζῶν δίδει τὸ ὄνομα εἰς τὸ πρᾶγμα (*στάβλος*), ἐνῶ κατὰ τὸν Κυριακίδη τὸ πρᾶγμα (*στρατῶν*) δίδει τὸ ὄνομά του εἰς τὸ ὄν (*τὰ στρατεύματα*) (σ. 474).

Εἰς τὸ ζήτημα ἐπανέρχεται καὶ εἰς τὴν ἐπὶ ὑψηλοῖα διατριβὴν του¹, εἰς τὴν ὁποῖαν ἐξάγει ζωηρότερον τὴν πλάνην μου, πιστεύοντος δῆθεν ὅτι ὀλόκληρον στρατιωτικὸν σῶμα μέχρι 15.000 ἀνδρῶν ἦτο δυνατόν νὰ στρατωνίζετο εἰς ἓνα στρατῶνα. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ με διδάσκει ὅτι τὰ θέματα διηροῦντο εἰς τούρμας, αἱ ὁποῖαι ἐστρατοπέδευον εἰς διαφόρους περιοχὰς τοῦ θέματος, καὶ ὅτι οἱ θεματικοὶ στρατιῶται ἦσαν κατανενημέμενοι καθ' ἅπασαν τὴν ἑκτασιν τοῦ θέματος. Ὁ Κ. πλανᾶται: πλάνην μεγίστην νομίζων ὅτι ἀγνοῶ στοιχειῶδη ὡς πρὸς τὰ θέματα πράγματα, τὰ ὁποῖα αὐτὸς μὲν τώρα μανθάνει, ἐγὼ δ' ἔγραψα περὶ αὐτῶν ἤδη ἀπὸ τριακονταπενταετίας, καὶ δὴ ἐπανειλημμένως, φωρᾶται δ' ἀγνοῶν τὴν σχετικὴν πρὸς τὸ θέμα του βιβλιογραφίαν, καὶ δὴ τὴν ἑλληνικὴν, βεβαιῶ δὲ αὐτὸν ὅτι οὐδέποτε θὰ εὐρεθοῦν λείψανα τόσοσιν μεγάλων στρατῶνων, τοὺς ὁποῖους δὲν ἐπλασεν ἡ φαντασία μου, ἀλλ' ἡ πλάνη τοῦ ἰδίου.

Ὅταν δ' ἀφορᾷ εἰς τὰ περὶ τῆς συνθέτου λέξεως *βοῦδοθέμα* λεγόμενα, καὶ μάλιστα ὅτι δὲν ἀποδεικνύεται ἐξ αὐτῆς ἡ ὑπαρξίς καὶ τοῦ ἀπλοῦ *θέμα*, παρατηρῶ ὅτι ἀποδεικνύουν τὴν ἑλλειψιν στοιχειώδους γλωσσολογικῆς μορφώσεως τοῦ λέγοντος. Μάρτυς ἡ παρουσία τῆς λέξεως ἐν Ἰμβρῶ.

(Ἔπεται συνέχεια)

ΣΤΥΛΙ. Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

¹ J. Karayannopoulos, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959, σ. 91.